

Sakralna arhitektura brodmoravičkog kraja u ranom novom vijeku

---

Podnar, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:187436>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-24**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

DIPLOMSKI RAD

Sakralna arhitektura brodmoravičkog kraja u ranom novom vijeku

Rijeka, srpanj 2020.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST UMJETNOSTI

DIPLOMSKI RAD

Sakralna arhitektura brodmoravičkog kraja u ranom novom vijeku

Student: Ivan Podnar

Studij: Dvopredmetni diplomski studij povijesti umjetnosti i povijesti

Mentor: dr. sc. Marijan Bradanović, red. prof.

Komentor: dr. sc. Maja Ćutić Gorup, doc.

Rijeka, srpanj 2020.

Sadržaj:

1. Uvod.....	1
2. Povijesne okolnosti	2
3. Osvrt na povijest Gorskog kotara do početka 19. stoljeća	13
4. Crkvena uprava Gorskog kotara u ranom novom vijeku.....	16
5. Pregled povijesti brodmoravičkog kraja.....	20
6. Problemi stila u proučavanju arhitekture ranog novog vijeka na području Gorskog kotara 23	
7. Dosadašnja literatura o crkvama brodmoravičkog kraja	25
8.1. Crkva sv. Nikole u Brod Moravicama.....	27
8.2. Crkva Majke Božje Škapularske (Karmelske) u Moravičkim Selima	29
8.3. Crkva sv. Petra i Pavla u Podstenama	31
8.4. Crkva sv. Križa u Šimatovu	32
8.5. Crkva sv. Mihovila u Šimatovu.....	32
8.6. Crkva sv. Duha u Malim Dragama.....	33
8.7. Crkva sv. Roka	34
8.8. Crkva sv. Andrije	34
8.9. Crkva sv. Lucije u Goršetima.....	35
8.10. Crkva sv. Josipa u Starim Lazima	35
9. Specifičnosti crkvi brodmoravičkog područja	36
10. Stanje sakralne arhitekture na brodmoravičkom području	37
11. Zaključak.....	38
12. Literatura:	40
13. Popis priloga.....	43

Sažetak

Ovaj rad je zamišljen kao sintetski prikaz arhitektonske sakralne baštine brodmoravičkog kraja, pisan iz perspektive povijesti umjetnosti. S tim u vezi, važno je razumjeti specifičnosti tipoloških odlika ove arhitekture i uvjete u kojima je ona nastajala. Specifičnost izgleda povijesne sakralne arhitekture na navedenom području uvjetovana je geografskim, kulturnim i povijesnim prilikama koje će u radu biti detaljno rastumačene. Analiza karakteristične sakralne arhitekture brodmoravičkog kraja važna je s obzirom na slabu ukupnu istraženost materijalne baštine ovih krajeva. Važna je i zbog uklapanja povijesno-umjetničke analize sakralnog graditeljstva brodmoravičkog kraja u ranom novom vijeku u širu sliku istodobne sakralne arhitekture Gorskoga kotara i geografski bliskih područja s kojih su u njega dopirali utjecaji.

Ključne riječi: Gorski kotar, Brod Moravice, sakralna arhitektura, 17. stoljeće, 18. stoljeće

1. Uvod

Položaj Gorskog kotara je iznimno periferan i graničan, u odnosu na kulturna središta, što je rezultiralo time da su neki kulturni utjecaji rubno doticali ili čak i zaobilazili to područje. Na području župe Brod Moravice nalazi se veći broj crkava i kapela nastalih u periodu ranog novog vijeka. K tomu, upravo ovdje, zgusnuto se javlja najstariji očuvani sloj sakralne arhitekture Gorskog kotara. To je bio dodatan poticaj za odabir ove teme za diplomski rad i sintetiziranje povijesno-umjetničkih saznanja o crkvama brodmoravičkog područja u jednom radu. Odmah su se uočile određene sličnosti kod analiziranih crkvi koje su upućivale na specifičan tip sakralne arhitekture koja se proširila ovim područjem. Tema je vrlo nezahvalna za povijesno-umjetničku obradu, ne samo zbog određenih rustičnih elemenata kod analiziranog materijala, već i zbog pisanih izvora koji su ne samo oskudni nego i nepostojeći. Izostaje važan element kontekstualizacije izgradnje sloja sakralne arhitekture brodmoravičkog kraja. Zbog toga je važno razumijevanje prostora u kojem crkve nastaju, do čega se došlo radom na terenu u neposrednom kontaktu s tom sakralnom baštinom.

Najvrijednije informacije o kulturnoj baštini na ovom području nalaze se u knjizi „Gorski kotar“ iz 1981. godine, nastale od grupe autora. Među njima se za potrebe ovoga rada ističe povijesno-umjetnička analiza Ive Perčić-Čologović. Taj rad je koncentriran na arhitekturu ranog novog vijeka, no dijelom zahvaća i arhitekturu 19. stoljeća, koja uz skromna obilježja klasicizma još uvijek nosi i elemente barokne tradicije. Iako su crkve brodmoravičkog kraja spomenute u dosadašnjoj literaturi, nedostaje njihova analiza iz perspektive povijesti umjetnosti. Ovaj rad nije zaključak istraživanja, već temelj za daljnje proučavanje i obradu u svrhu valorizacije sakralne baštine ovog kraja.

2. Povijesne okolnosti

Habsburška Monarhija, Mletačka Republika i Osmansko Carstvo utjecali su kao velike političke sile na hrvatske zemlje u ranom novom vijeku. Radi se o tri sile koje kontroliraju područje ondašnjeg Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva. Na području Vojne krajine, ova tri imperija nameću i brane svoje interese. Kako bi razumjeli umjetničke utjecaje koje dolaze na područje kojim se ovaj rad bavi, važno je analizirati u kakvom su se političkom i kulturnom okruženju nalazile hrvatske zemlje u tom razdoblju. Hrvatski teritorij tada čini više zasebnih političkih cjelina koji su orijentirani različitim civilizacijskim krugovima. Jedan geopolitički krug bio je okrenut srednjoeuropskom (utjecaj Habsburgovaca), a drugi mediteranskom (utjecaj Mletačke Republike). Područje Gorskog kotara, koje je važno za ovaj rad, obilježeno je i jednim i drugim utjecajima zbog svog graničnog geografskog položaja.

Mletačka Republika je svoju moć bazirala na trgovini i pomorskoj snazi. Njena diplomacija se vrlo brzo prilagođavala novonastalim političkim promjenama koja su uslijedila zbog osmanske ekspanzije prema zapadu. Mlečani su vodili brojne ratove s Osmanlijama, primjerice, Ciparski rat (1570.-1573.). Mletačka Republika je i inicirala osnivanje Svete lige, saveza europskih zemalja s ciljem zaustavljanja prodora Osmanlija. Treba napomenuti kako je vodila vrlo pragmatičnu politiku prilagođavajući se različitim političkim uvjetima. Mlečani su često surađivali s Osmanlijama, a konflikte su željeli riješiti diplomatskim putem. Također, Mletačka Republika vodila je ekspanzionističku vanjsku politiku, a rezultat toga bilo je i osnivanje saveza europskih zemalja pod nazivom Cambraiska liga početkom 16. stoljeća.¹ Cilj te koalicije bio je sprječavanje dominacije Mletačke Republike na Apeninskom poluotoku.

Mletačka Republika u ranom novom vijeku kontrolirala je veći dio istočnojadranske obale te velik dio Istre (osim unutrašnjosti), a pretendirala je i na unutrašnjost Dalmacije gdje su u tom razdoblju prodirale Osmanlije osvajajući značajnije utvrde. Time su se interesi Mletačke Republike i Osmanskog Carstva isprepleli i na prostoru hrvatskih zemalja.

---

¹ Cambraiska liga. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 13. 6. 2020., <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=10576>

Habsburška Monarhija razvijala je svoj sustav obrane od Osmanlija unutar i izvan svojih zemalja s ciljem držanja ratne zone čim dalje od svojih granica. Ta tampon-zona koja je bila obrana od prodiranja Osmanlija bila je Vojna krajina. Hrvatsko-slavonsko kraljevstvo u velikoj mjeri ovisilo je o centrima moći (Beč i Požun).² Obrambeni sustav postojao je sve snažniji zbog sve većih ulaganja u obranu prostora Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva i bolje organizacije Vojne krajine. Problem je bio nedostatak koordinacije između hrvatskih i slavonskih plemića te vlasti Habsburške Monarhije. Habsburgovci su uvidjeli da je osmanska vojna sila izuzetno jaka i da se na isplati ulaziti u direktan sukob. Zalagali su se za mir, a rat je bio krajnje rješenje ukoliko se sva druga iscrpe. Diplomatska aktivnost bila je puno važnija od ratne i bila je nužna za održavanje dugoročno povoljne političke pozicije države u tom razdoblju. Karlo V. je u jednom memorandumu upućenom svom sinu Filipu napisao: „*Uvijek traži mir. Idi u rat jedino kad si prisiljen. Rat iscrpljuje blagajnu i uzrokuje veliku bijedu.*“³

Nakon neuspjeha u održavanju obrane od neprijatelja, započeo je proces teritorijalizacije Vojne krajine koja je u vrijeme kasnog srednjeg i početkom novog vijeka bila samo skup nepovezanih nadvojvodinih vojnih odreda, kraljevskih utvrda i privatnih kaštela. Osmanska taktika u 15. i 16 stoljeću svodila se na osvajanje velikih područja kao što je slučaj Bosne (1463.) i Hercegovine (1482.).

Povijest stanovništva na području jugoistočne Europe može se razumijeti kroz migracije na tlu krajine, ali i šire. Destruktivno djelovanje Osmanlija uzrokovalo je masovno iseljavanje u „ostatke ostataka“ ili izvan granica Hrvatsko-slavonskog kraljevstva. U literaturi se navodi kako je najvećom migracijom prema zapadnoj Ugarskoj tijekom 16. stoljeća bilo obuhvaćeno više od 100 000 ljudi.⁴ Stanovništvo koje je ostalo najvećim dijelom se okupljalo oko određenih utvrda u kojima je bila prisutna i najgušća naseljenost.

Godine 1512. pala je Srebrenička banovina, osnovana s ciljem obrane jugoistočne granice Ugarsko-hrvatskog kraljevstva za vrijeme Matijaša Korvina, a pod

---

² ŠTEFANEC, NATAŠA, *Država ili ne- Ustroj Vojne krajine 1578. Godine i Hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*, Zagreb, 2011. 456.

³ ŠTEFANEC, NATAŠA (bilj. 2.), 274.

⁴ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007., 53.

naletom Osmanlija nestala je i Jajačka banovina. Utvrde bana Ivana Karlovića su bile na prvoj crti obrane. Zbog slabosti u odnosu na Osmanlije, Karlović je morao dopustiti neprijatelju pljačkanje područja Like, a time i Gorskog kotara.

U literaturi se navodi da je papa Lav V. 1519. godine u pismu banu Petru Berislaviću obećao da neće dopustiti da propadne Hrvatska i tom prigodom ju je nazvao „*najčvršćim štitom i predziđem kršćanstva*“.⁵

Stanje u cijeloj regiji zakompliciralo se padom Beograda 1521. godine. Nakon toga se izraz „predziđe kršćanstva“ sve češće spominje, no on nije specifičnost samo za područje Hrvatske, već i Ugarske i Poljske. Nakon pada Klisa i Skradina 1522. te osvajanja u prvoj polovici 16. stoljeća, hrvatske zemlje su teritorijalno opustošene i svedene na područje koje se u literaturi naziva „ostaci ostataka nekoć slavnoga hrvatskoga kraljevstva.“

Knez Bernardin Frankopan je održao govor na njemačkom saboru 1522. godine gdje je naglasio: „*Mi učinismo što se moglo učiniti, ali dalje ne možemo opstati bez vaše pomoći jer smo posve iznemogli.*“⁶ Te riječi su pokazale da se hrvatsko područje bez strane pomoći ne može održati pod napadom Osmanlija. Za pomoć se obraćalo i rimskom papi. Čak niti slavenski staleži nisu bili poduzetni u organiziranju obrane, a razlog tome je činjenica da je hrvatskim zemljama opasnost zaprijetila prije. U tom kontekstu treba istaknuti ideju obrane Habsburške Monarhije koja se svodila na održavanje obrambenog sustava na prostoru hrvatskih zemalja kako bi se Osmanlije držale podalje od Beča. Treba napomenuti kako su se s Osmanlijama sukobljavali i brojni drugi narodi poput Poljaka pa bi bilo ispravnije govoriti o sveopćoj obrani europskih zemalja od osvajača s istoka.

Poraz u bici na Mohačkom polju uzrokovao je ponovni izbor hrvatskih staleža za kralja, a na saboru u Cetinu je izabran Ferdinand Habsburški. Cetinskom diplomom utvrđena je obostrana vjernost i nastojanje na kršćanskom jedinstvu u borbi protiv Osmanlija. Najvažnija odluka sabora u Cetinu je prihvaćanje dinastije Habsburgovaca

---

⁵ RAJKOVIĆ, NIKOLINA, Povlačenje granica Istoka i Zapada: antemurale christianitatis i konceptualizacija hrvatskog nacionalnog i simboličnog identiteta u : *Diskrepancija: studentski časopis za društveno-humanističke teme*, 11 (2012.), 51.-65.

⁶ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 12.

kao zakonitih vladara. Podređivanje stranom vladaru imalo je dalekosežne posljedice za kraljevinske institucije i funkcioniranje Kraljevstva.⁷ Time se dvor i glavne institucije Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva premještaju u Beč i započinje politička marginalizacija tog prostora. Primjerice, u Ugarskoj je situacija bila nešto bolja jer su ugarski staleži posjedovali vlastitu komoru, a vodili su i angažiraniju politiku koja se bazirala na internoj obrani Ugarskog Kraljevstva.

Treba naglasiti da je na saboru u Cetinu većina slavonskog i ugarskog plemstva bila za Ivana Zapolju pa je došlo do građanskog rata koji je negativno utjecao na organizaciju obrane od Osmanlija. Njegova obveza bila je da uzdržava vojsku za obranu zemlje i na taj način su se hrvatski staleži željeli osigurati od osmanskog pokoravanja. Kralj Ferdinand je zbog permanentne osmanske opasnosti odlučio uzdržavati stalnu plaćeničku vojsku za obranu Vojne krajine pod zapovjedništvom jednog glavnog zapovjednika.⁸

Godine 1529. Osmanlije su prvi puta opsjele Beč. U tom razdoblju dolazi do većeg razvoja i osnivanja kapetanija gdje su se okupljala vojna zapovjedništva. S vremenom su ustrojene kapetanije: Hrastovička, Bihaćka, i Ogulinska (u Hrvatskom Kraljevstvu) te Koprivnička, Križevačka i Ivanička (u Slavonskom Kraljevstvu). Na taj način postupno su formirane Hrvatska i Slavonska krajina.⁹ Stvoren je gusti lanac obrambenih utvrda i uporišta i stvorena je trajna granična zona. Kolateralni učinak osmanskog napredovanja u tom razdoblju bilo je zbližavanje Hrvatskog i Slavonskog Kraljevstva. Tada je došlo i do migracija hrvatskog stanovništva na prostor Slavonije.

Osmanlije su nastavile s prodorom pa tako 1537. godine osvajaju Požegu i Klis te stvaraju istoimene sandžake na tom području. Par godina kasnije osvajaju Budim i središnju Ugarsku.

Polovinom 16. stoljeća dolazi do ozbiljnijih pregovora o poboljšanju vojnokrajiškog uređenja. Počinje se sa sustavnim izviđanjem te pregledavanjem krajiškog terena i njegovih obrambenih potencijala.

---

⁷ ŠTEFANEC, NATAŠA (bilj. 2.), 83.

⁸ ŠTEFANEC, NATAŠA (bilj. 2.), 85.

⁹ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 13.

Kralj Ferdinand je 1553. u dogovoru s predstavnicima unutarnjoaustrijskih zemalja odlučio ustrojiti i uzdržavati stalnu plaćeničku vojsku za obranu Hrvatske i Slavonske krajine pod zapovjedništvom jednog glavnog zapovjednika. Tu je dužnost dobio senjski kapetan Ivan Lenković. Sredinom 16.stoljeća cjelokupna obrana je pojačana snažnim uporištima: kaptolskim kaštelom u Sisku i utvrdom Nehaj u Senju. Dolazi do jakih osmanskih napada 1560-ih godina koji su rezultirali velikim teritorijalnim gubicima, a izgubljena je i važna utvrda Siget. Kako bi se stabilizirala obrana, habsburška je strana forsirala mir koji je naposljetku potpisan 1568. godine u Jedrenu.¹⁰ Osmanski napadi se čak i intenziviraju 1570-ih u Pounju i tada je ugroženo područje Unutarnje Austrije. Pojam Unutrašnja Austrija se odnosi na područje koje su činile vojvodine Štajerska, Kranjska, Koruška, grofovija Gorička s Gradiscom, Trst, habsburška markgrofovija Istra s Rijekom i habsburška Furlanija.¹¹ Te zemlje je nakon smrti cara Ferdinanda naslijedio Karlo II.

Odbori unutarnjoaustrijskih pokrajina imali su zadatak riješiti financiranje Hrvatsko-slavonske Vojne krajine te su se okupili na saboru u Brucku na Muri 1578. godine. Određeno je da će Štajerska preuzeti financiranje Slavonske krajine, a Koruška i Kranjska Hrvatske Vojne krajine. Proračunani su i troškovi za krajiške plaće, izgradnju, topništvo i druge potrebe. Jedna od odluka bila je da se podigne nova ratna tvrđava na strateški važnom položaju, sustjecištu četiriju rijeka (Kupa, Korana, Mrežnica, Dobra). Navedeni zaključci sabora poznati su pod nazivom „Bručka libela“.¹² Osiguranje materijalne potpore bilo je ključno za stabilizaciju granice Vojne krajine u hrvatskim zemljama. Za vođenje krajiških poslova osnovano je i Dvorsko ratno vijeće sa sjedištem u Grazu. To je bilo središnje upravno tijelo, ovlašteno za obje krajine (Hrvatsku i Slavonsku). Rezultati osnivanja novog sustava krajiške obrane bili su vrlo uspješni. Primjerice, godine 1581. zaustavljeno je više osmanskih provala u Hrvatsku i Slavoniju (napadi kod Ivanića, Slunja, Belaja, upadi na Turopolje). Godine 1593. banske, krajiške i njemačke snage su porazile Osmanlije u bitci za Sisak, a iduće godine osmanska je posada definitivno napustila grad.¹³

---

¹⁰ ŠTEFANEC, NATAŠA (bilj. 2.), 141.

¹¹ ŠTEFANEC, NATAŠA (bilj. 2.), 15.

¹² HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 14.

¹³ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 15.

Osmanlije, nakon tih neuspjeha, počinju mijenjati taktiku i sustavno pustošiti krajeve u zaleđu. Tako dolazi do velike promjene demografske slike nekih pogođenih krajeva kao što je Gorski kotar. U 17. stoljeću Gorski kotar proživljava, kao i šire hrvatsko područje, krizu zbog osmanskih pustošenja koja su desetljećima pogađala područje jugoistočne Europe. U brojnim krajevima (npr. Slavonija) prekinut je kontinuitet dotadašnjih djelatnosti pa tako i umjetničke produkcije. Kontinentalna Hrvatska ostala je slobodna od osmanske vlasti, a to se odnosilo na područje od Sutle, Kupe i Gorskog kotara do granice s Osmanskim Carstvom i od Mure do Velebita. To neokupirano područje je većim dijelom poznato pod nazivom „*reliquiae reliquiarum*“, tj. ostaci ostataka.¹⁴ Treba naglasiti kako se to područje mijenjalo s vremenom i s obzirom na političke promjene na prostoru hrvatskih zemalja. Neokupiranom kraju pripadao je Gorski kotar, a time i brodmoravički kraj.

U 17. stoljeću nije nestala svijest o jedinstvu nekadašnjeg Kraljevstva Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, već hrvatski teritorij čini više zasebnih političkih cjelina. Glavninu povijesnog prostora činila je Banska Hrvatska ujedinjena s Ugarskom. Od 1527. godine ona priznaje habsburšku krunu. Tako Banska Hrvatska zadržava poseban status s banom i saborom na čelu, a s druge strane je formirana Vojna krajina.

Za stanje u Gorskom kotaru važno je i ono na susjednom područjima koji su se nalazili u sklopu Vojne krajine. S tim u vezi, važno je naglasiti da se taj vojno-obrambeni pojas u velikoj mjeri mijenjao s obzirom na političku situaciju na jugoistoku Europe. Vojnokrajiška povijest je duga preko tristo godina pa je potrebno razlučiti različite etape njena nastanka. Za ovaj rad, najvažnije je njeno formiranje i ustroj na samom početku što pripada periodu ranog novog vijeka. Vojna krajina je važna sastavnica društvenog i političkog života na prostoru hrvatskih zemalja.

Osmansko širenje je neposredno ugrozilo hrvatske zemlje i nametnulo nužnost stvaranja obrambenog pojasa. Iz obrambenih sustava se s vremenom razvila Vojna krajina. Radi se o pograničnom području između Habsburške Monarhije i Osmanskog

---

¹⁴ HORVAT, ANĐELA, *Između gotike i baroka- Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb, 1975., 215.

Carstva koje se protezalo područjem ondašnjih hrvatskih zemalja, no i šire. Takav sustav nije bio iznimka u odnosu na slične vojne ustroje u tadašnjoj Europi.¹⁵

Ne postoji točan trenutak formalnog nastanka Vojne krajine, no počeci sežu u 15. stoljeće za vrijeme vladavine Matijaša Korvina. Upravo Korvin je nakon pada Bosne 1463. osnovao Jajačku i Srebreničku banovinu kao obrambenu liniju Ugarsko-hrvatskog kraljevstva. Sustavnija organizacija Vojne krajine bila je nužnost zbog dvije značajne političke promjene u prvoj polovici 16.stoljeća. Prva promjena se odnosi na dolazak Habsburgovaca na ugarsko-hrvatsko prijestolje 1527. godine i ideja dugoročnije organizacije obrane od prodora osmanske vojske prema zapadu. Druga promjena je u Osmanskom Carstvu kada za vrijeme pustošenja Sulejmana Veličanstvenog hrvatske zemlje postaju „ostatci ostataka nekoć slavnog hrvatskog kraljevstva.

U 16. stoljeću su utvrde na prostoru Hrvatsko-slavonskog Kraljevstva bile pod vojnim zapovjedništvom kapetanija ustrojenih po uzoru na Senjsku kapetaniju. S vremenom su ustrojene sljedeće kapetanije: Bihaćka, Hrastovička, Ogulinska, Ivanička, Koprivnička i Križevačka, a kao posljednje nastaju Varaždinska i Zagrebačka. Postupno uz te kapetanije nastaju Hrvatska i Slavonska krajina.¹⁶

Za vođenje Vojne krajine u Grazu je osnovano Dvorsko ratno vijeće. U tom vijeću su regije Štajerska, Koruška i Kranjska imale svoje predstavnike. Dvorsko ratno vijeće bilo je ovlašteno za Hrvatsku i Slavonsku vojnu krajinu. Habsburgovci su i na tom polju željeli ostvariti određenu prevlast jer je hrvatski ban bio vojno podčinjen Dvorskom ratnom vijeću. Problem postojanja tog vijeća bila je česta nekoordiniranost s odlukama hrvatskih staleža. Jedna od važnijih odluka odnosila se na podizanje nove tvrđave na strateški važnom položaju na sjecištu četiriju rijeka. Radilo se o osnutku grada Karlovca. Tada je grad bio smješten na najtanjem dijelu „ostatka ostataka“ i postao je važno uporište u obrambenom sustavu hrvatskih zemalja .

Novouspostavljeni sustav krajiške obrane ubrzo je počeo djelovati. Godine 1581. suzbijene su četiri osmanske provale u Hrvatsku i Slavoniju. Jedan od većih poraza osmanske vojske u tom razdoblju bila je bitka kod Siska iz 1593. godine. Nakon

---

¹⁵ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 9.

¹⁶ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 45.

osmanskih prodora krajem 16. stoljeća propale su dvije kapetanije (Bihaćka i Hrastovička). Preostale kapetanije od sjevernog Jadrana do Kupe činile su Hrvatsku krajinu sa zapovjedništvom u Karlovcu. Za to područje se zato u 17. stoljeću koristi i naziv Karlovački generalat. Dolazi do određenih promjena u ustroju kapetanija i tako se primjerice Senjska preobražava u veliku kapetaniju. U nju se razvila i Otočka kapetanija koja je obuhvaćala područje Gacke.¹⁷ Područje Senjske i Otočke kapetanije bilo je od ostatka Hrvatske krajine odvojeno gorskim masivom pa se za to područje u literaturi spominje i naziv Primorska krajina. Postojala je i Banska krajina koja je obuhvaćala područje od okolice Karlovca do okolice Siska. Ona se sastojala od dviju kapetanija. Kao što joj i ime govori, bila je pod vojnom upravom bana. Vojna pitanja Banske krajine je riješavalo Dvorsko ratno vijeće, a za uzdržavanje je bio zadužen Hrvatski sabor. Između rijeka Drave i Save protezalo se područje Slavonske krajine sastavljene od Koprivničke, Križevačke i Ivaničke kapetanije. Zapovjedništvo je imala u Varaždinu pa se to područje nazivalo i Varaždinskim generalatom. Zbog nemogućnosti obrane petrinjske utvrde, Varaždinskom generalatu je pripala i Petrinjska kapetanija.¹⁸

Pitanje granica između navedenih krajina je vrlo važno i one su se mijenjale ovisno o političkoj situaciji koja je prvenstveno ovisila o ekspanzijskoj politici Osmanskog Carstva. Određeno vrijeme je postojala tzv. ničija zemlja koja je bila podložna pomicanju bojišnice. Jasne granice u početku se nisu mogle razaznati. Tek od 17. stoljeća će krajine početi dobivati jasnije obrise kao teritorijalne jedinice jer dolazi do jasnog administrativnog ustroja. Sredinom stoljeća su habsburške vlasti pojačale rijetko naseljeni podvelebitski pojas ojačavši obrambeno uporište u Karlobagu čime se područje hrvatskih zemalja dodatno učvrstilo. Tom inicijativom došlo je do ponovnog naseljavanja stanovništva.

Godine 1683. slomljena je dvomjesečna osmanska opsada Beča što je bio posljednji pokušaj Osmanlija da zauzmu središte Habsburške Monarhije i s time osvoje središnju Europu. Nakon toga je započeo Bečki rat koji će završiti 1699. godine mirovnim ugovorom u Srijemskim Karlovcima. Time dolazi i do uspostave novih međudržavnih granica. Tri velike sile u Europi (Habsburška Monarhija, Mletačka

---

¹⁷ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 16.

¹⁸ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 17.

Republika i Osmansko Carstvo) su se borile za prevlast nad hrvatskim zemljama u razdoblju ranog novog vijeka i uspostavile su ravnotežu nad tim područjem. Habsburška Monarhija i Mletačka Republika su imale pretenzije prema hrvatskom teritoriju. Primjerice, Mlečani su u tom razdoblju imali pretenzije prema južnoj Lici, a Habsburgovci prema sjevernoj Dalmaciji. Bilo je i sukoba kao što je onaj oko utvrde Zvonigrad u Pozrmanju. Tamo je 1699. protjerana mletačka posada. Ipak, područje između Like i Dalmacije, južno Podgorje i dolina Zrmanje pripali su Mletačkoj Republici. Granica je tako uspostavljena 1700. te je ostala do pred kraj 18. stoljeća, odnosno do propasti Mletačke Republike.¹⁹

Treba naglasiti kako Habsburgovcima nije bilo u interesu da se oslobođena područja od Osmanlija sjedine. Bečki dvor se nije pouzdavao u hrvatske staleže, naročito nakon zrinško-frankopanske urote 1671. godine. Zbog toga su se Habsburgovci više oslonili na Vlahe i Krajinu kao svoju vojnu oblast. Također, Habsburška Monarhija je podupirala Pravoslavnu crkvu kako bi ojačali svoja savezništva u borbi protiv Osmanlija. S Krajinom i migracijama Monarhija je vodila još jednu političku igru koja se odnosila na naseljavanje slavenskog stanovništva i istiskivanje ruskog utjecaja na Balkanskom poluotoku i susjednim zemljama. Ta politička ideja bila je prisutna od cara Ferdinanda do Leopolda I.²⁰

Vlast na području Like i Krbave željele su nakon oslobođanja preuzeti Dvorska komora i vojska. Primjerice, komorske vlasti su spriječile njihovu integraciju na način da su to područje prodale austrijskom grofu. Međutim, ubrzo nakon toga uprava je povjerena komorskom časniku Coroniniju.²¹ Došlo je do brojnih komplikacija oko ingerencije nad tim područjem tako da su zatražene mjere za poboljšanje uprave od strane Dvora. Ključni problem bio je sukob oko vojnih zapovjednika i komorskih povjerenika. Istodobno dolazi i do naseljavanja područja Like i Krbave i to Vlasima s tri područja. To su Osmansko Carstvo, Dalmacija te otočka i brinjska krajina.²² Pojačan je priljev pravoslavnog stanovništva tako da se time mijenja i vjerska struktura

---

¹⁹ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 25.

²⁰ BURIĆ, JOSIP, *Biskupije senjska i modruška u 18. stoljeću*, Gospić-Zagreb, 2002., 189.

²¹ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 26.

²² BURIĆ, JOSIP (bilj. 20.), 172.

stanovništva. Migracije su u više navrata u ovom periodu obilježile područje Vojne krajine pa dolazi do formiranja vrlo etnički i vjerski heterogenog prostora.

Na području Slavonije, situacija je u vezi krajiške uprave bila drugačija, no dugoročni cilj habsburških vlasti bio je isti. Na tom području su i vojska i Dvorska komora otezale s obnovom staleške ustavnosti.

Važno je reći ponešto i o organizaciji krajiškog društva. Bilo je to društvo disperziranih tradicionalnih zajednica. Osmanska pustošenja u 16. stoljeću rezultirala su urušavanjem srednjovjekovnog feudalno-staleškog društvenog poretka u graničnim područjima „ostatka ostataka“ što je bio preduvjet za stvaranje novoga društva na tom opustošenom području. Krajišnici su u velikoj većini bili seljaci, na nekim područjima slobodni, a u regijama poput civilne Hrvatske i Slavonije u službi kmetstva. Slobodni seljaci su ipak imali vojnu službu koje su se morali pridržavati. Između društvenih sustava u pojedinim regijama postojale su određene razlike. Primjerice, u Varaždinskom generalatu su bitnu ulogu imala vlaška prava i ovlasti. Ta odredba kralja Ferdinanda se ekstenzivno proširila i na ostale krajišnike u Varaždinskom generalatu. Ipak, i na tom području stanovnici su imali podložničke obveze. Drugačija situacija bila je u Karlovačkom generalatu gdje su postojala slobodna, poluslobodna i neslobodna sela. U slobodnim selima krajišnici su imali vlastitu zemlju i obavljali su vojnu službu u zaštiti vladara ili krajiške uprave. U poluslobodnim selima imali su poseban status pod vlastelinskom ili komorskom jurisdikcijom. U neslobodnim selima krajišnici su bili podložni svjetovnim i duhovnim feudalcima ili vojnim zapovjednicima, a obavljali su i vojnu službu.²³

Treba napomenuti da su postojale i krajiške bune tijekom 17. stoljeća ali i kasnije. Bune se odnose na pobune krajišnika protiv krajiške uprave. U 16. stoljeću bili su česti osmansko-hrvatski sukobi pa su krajišnici bili zaokupljeni obranom Krajine, no u 17. stoljeću krajiški antagonizmi sve češće dolaze do izražaja. Razlozi su uglavnom bili: nezadovoljstvo krajišnika zbog svog statusa i zakidanje na plaćama te ratnom plijenu. Pretjerano ubiranje poreza također je bio jedan od razloga pubuna. Primjer je brinjska buna iz 1693. godine. gdje su krajišnici ubili svojega krajiškog zapovjednika i

---

²³ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 56.

razbili postrojbu koja je bila upućena protiv njih. Među poznatijim bunama je i ogulinska iz 1699. protiv časnika koji su kršili prava ogulinske općine.²⁴

Istodobno s naseljavanjem sve češća su i pustošenja ovih krajeva od kojih treba napomenuti prodor Osmanlija u središnji dio Gorskog kotara 1598. godine kada su prodrli do kočevskog kraja u današnjoj Sloveniji. Radi obrane od osmanskih napada učvršćuje se Vojna krajina, a utvrde postaju strateški važne točke u zaustavljanju njihovog daljnjeg prodora. Važno je istaknuti utvrđena mjesta poput Bosiljeva, Broda, Severina, Čabra kao i kulu u Brod Moravicama.²⁵ Krajiške vlasti sve češće su dovodile stanovnike iz Bosne i Like. U 17. stoljeću došlo je do pojačanog priljeva stanovništva na područje Gomirja i djelomično Vrbovskog i Moravica. Naseljavanje Gorskog kotara u ranom novom vijeku u najvećoj su mjeri provodili Zrinski i Frankopani, feudalni gospodari tog kraja. Unatoč zakašnjelim mjerama austrijskih vladara kao i hrvatskih feudalaca na organizaciji obrane, Osmanlije su zadržane i spriječen je njihov prodor prema zapadnoj Europi. U tom razdoblju vodio se tzv. mali rat što bi označavalo sukobe niskog intenziteta. Time je Osmansko Carstvo iznenadnim prodorima u dubinu protivničkog teritorija nanosilo velike gubitke u ljudstvu te pljačkalo i uništavalo materijalna dobra. Neki od tih prodora su u Koprivničku i Ivaničku kapetaniju 1621. i 1622. godine.²⁶

Malo je pouzdanih povijesnih podataka o samom Gorskom kotaru u tom razdoblju. Gorski kotar bio je često napadan i pljačkan, no nikad osvojen. Ključnu ulogu u njegovoj obrani odigrao je obrambeni pojas Vojne krajine. Ipak, dugotrajne izvanredne okolnosti koje su postojale zbog osmanske opasnosti utjecale su na njegovu depopulaciju, stagniranje razvoja, pa i potpuno zamiranje naselja na nekim lokacijama. U vrijeme osmanskih pljačkanja i osvajanja vjerojatno je uništen dobar dio ranijih crkvenih zdanja za koje pretpostavljamo da su bile građene drvom.

---

²⁴ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 64.

²⁵ BURIĆ, ANTUN, *Povijesna antroponimija Gorskog kotara u Hrvatskoj (1438.-1975.)- Goranska prezimena kroz povijest*, Rijeka, 1983., 17.

²⁶ HOLJEVAC ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 22.

3. Osvrt na povijest Gorskog kotara do početka 19. stoljeća

U darovnicama ugarsko-hrvatskih kraljeva iz 12. i 13. stoljeća ne navode se vijesti o Gorskom kotaru kao dijelu ondašnje srednjovjekovne ugarsko-hrvatske države. Proces feudalizacije je na tom području tekao sporije nego u ostalim hrvatskim krajevima.²⁷ Razlog toj činjenici su brojni problemi Gorskog kotara koji su oduvijek bili: oskudna naseljenost područja, loši uvjeti za poljoprivredu, slaba prometna povezanost, a samim time i loša gospodarska veza s drugim krajevima. Prema geografskim značajkama ova regija ima iznimno graničan položaj. Gorski kotar je u razdoblju srednjeg vijeka vjerojatno bio veoma slabo naseljen, a naselja su se nalazila uz glavne putove koji su povezivali unutrašnjost s morem. Te putove koristile su kolone zaprega prevozeći trgovačke artikle između Primorja i unutrašnjosti. Ljudi iz tih krajeva su se bavili ratarstvom i stočarstvom što su bile najpogodnije grane s obzirom na klimatske uvjete koji nisu bili blagonakloni prema stanovništvu. Zabilježeno je postojanje jake industrije u Liču dok se drvo otpremalo u Bakar.²⁸

Gorski kotar je vrlo brdovit kraj, bogat šumom koje se prostiru najviše oko Delnica, Mrkoplja, Fužina, Liča i Risnjaka. Na području Čabra i Prezida šume su nešto prorijeđenije. Na tom području je i dolina rijeke Kupe kao najznačajnije rijeke ovog kraja. Sve do vremena Zrinskih i Frankopana oskudne su vijesti o gospodarskim prilikama u Gorskom kotaru što velikim dijelom ograničava dublje razumijevanje prošlosti ovog kompleksnog kraja.

Zasad nije posve jasno pružanje srednjovjekovnih komunikacija, no novovjekovne su vjerojatno slijedile te postojeće iz ranijeg razdoblja. Zbog geomorfoloških karakteristika čitav kraj je ostao prometno izoliran kroz iznimno dugo

---

²⁷ KRUHEK, MILAN, Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670) u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 49.-57.

²⁸ LASZOWSKI EMILIJ, *Gorski kotar i Vinodol- dio državine knezova Frankopana i Zrinskih*, Zagreb, 1923., 24.

razdoblje.²⁹ U doba osmanske opasnosti Gorski kotar se nalazio među područjima koje Osmanlije nisu osvojili, no također i među područjima na kojima su osmanski pohodi ostavili traga na organizaciji naselja i ukupnoj demografskoj slici. U ranom novom vijeku zona kretanja prostirala se između budućih prometnica Rudolfine³⁰ i Jozefine³¹. Do danas je Gorski kotar ostao najkraći put kojim se Panonska nizina spaja s Mediteranom.

Poznavanje naseljenosti Gorskog kotara u cjelokupnoj prošlosti tog kraja znatno je otežano zbog oskudne povijesne dokumentacije. Dokumenti su važni jer su primaran izvor bez kojih je teško dobiti jasniju sliku o povijesti ovog kraja. Prva naselja se spominju u 15. stoljeću, a baš to je vremensko razdoblje od kojeg polazi ovaj rad. Treba napomenuti kako se o stanovništvu tog kraja u ranijim razdobljima vrlo malo zna. Iz dosad poznatih izvora nema informacija o naseljima, a ona su sjedišta gospodarskog i upravnog života. Ovi podaci pokazuju kako je Gorski kotar bio iznimno periferan prostor bez šireg kulturnog, gospodarskog ili političkog značaja. U razdoblju kada Osmansko Carstvo ugrožava područje jugoistočne Europe, Gorski kotar postaje strateški sve važniji, a osobito nakon velikih osvajanja Osmanlija kada postaje i prostor zbjega stanovništva.³² Od kraja 15. i početkom 16. stoljeća Osmanlije su često prodirale na područje Gorskog kotara pa se njegovo stanovništvo povlači u sigurnije krajeve u namjeri da izbjegne odvođenje u ropstvo ili istrebljenje. Najveće pustošenje na čitavom području Gorskog kotara (osim užeg čabarskog prostora) dogodilo se 1469. godine kada su Osmanlije prodrle na prostor Kostela.³³ Proces naseljavanja Vlaha³⁴ iznimno je bitan za demografsku povijest Gorskog kotara.

---

²⁹ PAVIĆ, RADOVAN, Zemljopisne značajke u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 7.-25.

³⁰ Ime je dobila prema careviću Rudolfu, sinu cara Franje Josipa I.. Cesta je počinjala u Ogulinu i kroz nenaseljene dijelove Velike Kapele vodila do Novog Vinodolskog. Rudolfinu je trasirao i građevinske radove vodio Matija Mažuranić, samouki majstor iz Novog Vinodolskog. Početak izgradnje ceste je teško odrediti, no zna se da je dovršena i u promet svečano puštena 1874. godine. Usp. ČERNICKI, LARA i FORENBAHER, STAŠO, *Starim cestama do mora*, Zagreb, 2012., 35.

³¹ Izgradnja Jozefine započeta je 1775. godine. Nazvana je po njezinom osnivaču Josipu II.. Za njezinu izgradnju bio je zadužen inženjer Vinko Struppi. Cesta je počinjala u Karlovcu i vodila preko Josipdola u Senj. Dvršena je 1779. godine. Usp. ČERNICKI, LARA i FORENBAHER, STAŠO (bilj. 31.), 39.

³² BOGNAR, ANDRIJA, Stanovništvo u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 311.- 319.

³³ BURIĆ, ANTUN (bilj. 25.), 14.

Nakon osmanskog osvajanja Like i Krbave, na taj prostor se doseljava vrlo malo Osmanlija, već uglavnom balkanski Vlasi. Oni su često pljačkali po svim krajevima Hrvatske pa tako i Gorskom kotaru. Neki su bili uključeni i u aktivno pomaganje Osmanlijama jer su predavali mušku djecu iz neosvojenih dijelova Hrvatske u Liku. Djeca su onda preodgojena i kasnije uključena u osmansku vojsku. Zabilježena je iznimna nemilosrdnost Vlaha prema goranskim seljacima (palež kuća, otimanje djece roditeljima, odvođenje u roblje), a krajiška vojska je teško mogla spriječavati takve upade u Gorski kotar budući da su bili sporadični.³⁵ Zbog toga su u tom razdoblju Gorani često napuštali svoj kraj. Mnogi od njih su se preselili u Kočevsku krajinu jer su na to područje Vlasi dolazili rjeđe bojeći se udaljavanja od svoje baze u Lici.

Povlačenje osmanske vojske pod Bečom 1681. godine rezultiralo je općem smanjenju opasnosti od Osmanlija za područje Hrvatske, a mnogi Vlasi se nakon toga dodatno raseljavaju po tadašnjoj Hrvatskoj krajini. To uključuje i goranska sela poput Drežnice, Jasenka i Tuka.³⁶ Mnogi od njih su tek početkom 19. stoljeća usvojili srpsko nacionalno osjećanje i u tom razdoblju su se prestali nazivati Vlasima. Nakon odlaska Osmanlija, izbjeglice iz Gorskog kotara počele su se vraćati u stari zavičaj. Tako je većinsko stanovništvo Gorskog kotara postalo opet hrvatsko.³⁷ Povratak Gorana u Gorski kotar odvijao se krajem 17. i početkom 18. stoljeća. Bilo je par skupina Vlaha koji su krajem 16. i početkom 17. stoljeća naselili mjesta Gomirje, Vrbovsko, Donje Moravice.³⁸ Većina doseljenih krajišnika bila je pravoslavne vjere (osim onih u Liču, Mrkoplju, Bosancima, Glavici i Zdihovu). Treba napomenuti kako je priljevom vlaških doseljenika iz pravoslavnih ali i drugih nekatoličkih sredina na prostoru jugoistočne Europe promijenjena vjerska struktura stanovništva. U 17. stoljeću manastir Gomirje je bio najvažnija uporišna točka pravoslavlja u hrvatskim zemljama. Postojale su i skupine izbjeglica (prebjezi ili Uskoci) koji su prolazile kroz Gorski kotar u Sloveniju. One su se također nazivale Vlasima. Doseljeni Vlasi su se uglavnom opirali političkoj i

---

³⁴ Termin Vlah označava prije svega društveni položaj, a odnosi se na ljude koji su izbjegli s područja pod osmanskom upravom i naselili se u druge krajeve (Lika, Krbava, Gorski kotar), pri čemu su zadržali svoje krajiške povlastice. Istodobno, etnokonfesionalni identitet gomirskih Vlaha jasno je vezan uz srpsku pravoslavnu crkvu. Usp. Slukan Altić, Mirela, *Gomirje: Povijest, identitet i fenomen prožimanja*, Gomirje-Rijeka, 2016., 35.

³⁵ MARKOVIĆ, MIRKO, *Gorski kotar: stanovništvo i naselja*, Zagreb, 2003., 29.

³⁶ MARKOVIĆ, MIRKO, (bilj. 35.), 31.

³⁷ MARKOVIĆ, MIRKO (bilj. 35.), 30.

³⁸ BURIĆ, ANTUN (bilj. 25.), 14.

gospodarskoj ovisnosti o vlasteli na području hrvatskih zemalja koja ih je pokušavala podrediti. U tim nastojanjima podupirali su ih unutarjoaustrijski staleži iz dva razloga. Prvi je bio taj da zadrže Vlahu u vojnoj službi, a drugi da sačuvaju upravni monopol u Vojnoj krajini.³⁹ Također, važno je naglasiti kako su osmanski pljačkaši na ovim prostorima uglavnom bili Vlasi koje su dovele Osmanlije preko Bosne sa izvorišnih dijelova Drine u Srbiji. Mnogi Vlasi s područja Balkana su stupili u vojnu službu Osmanskog Carstva i nastavili ratovati prema zapadu.⁴⁰

Ferdinand Habsburški dodijelio je Vlasima privilegije kojima su im ukinuti nameti i dana im je zemlja u zamjenu za vojnu službu. Daljnji korak bio je dobivanje „vlaških prava“ što je označilo oslobođanje od svih nameta, rabota i sličnih tereta.⁴¹ Mogli su birati svoje seoske knezove i velikih suce te su dobili pravo trgovanja proizvodima koje su sami izradili. Omogućeno im je da slobodno raspolažu svojim zemljišnim posjedima. Bila je to strateška inicijativa habsburških vlasti koja je značajno utjecala na proces doseljavanja Vlaha u Hrvatsku i Slavoniju.

4. Crkvena uprava Gorskog kotara u ranom novom vijeku

Još je Ferdo Šišić o Crkvi na prostoru Hrvatske u ranom novom vijeku zapisao: „U crkvenom pogledu proživjela je Hrvatska, osobito pod Turcima, mnoge nevolje i silovite promjene. U toku 16.st. nestalo je i Modruške biskupije, Senjska je bijedno životarila uz more, a opseg Zagrebačke biskupije gotovo se podudara s opsegom ostataka Hrvatske- Hrvati su uza sve nevolje ipak ostali vjerni svojih otaca, koja im bijaše štiti i najuzvišenija obrana i nada u borbi za opstanak.“⁴² Ovaj citat dobro opisuje kaotično stanje nastalo prodorima Osmanlija te razne promjene koje su oblikovale i izgled biskupija u tom razdoblju.

---

³⁹ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 20.

⁴⁰ MARKOVIĆ, MIRKO (bilj. 35.), 28.

⁴¹ SLUKAN ALTIĆ, MIRELA (bilj. 34.), 35.

⁴² ŠIŠIĆ, FERDO, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb, 1975., 347.

Poznata je činjenica da je Gorski kotar pripadao krbavskoj biskupiji od njezina osnutka 1185. godine do 15. i početka 16. stoljeća, kad su Osmanlije osvojili veći dio njezinog područja. Ipak, treba uzeti u obzir kako su se granice te biskupije često mijenjale što je ovisilo i o svjetovnim gospodarima te njihovoj politici. Krbavska biskupija je obuhvaćala mnoge srednjovjekovne župe kao što su: Krbava, Novigrad, Drežnik, Plaški, Modruš i Vinodol.⁴³ Važna povijesna okolnost u razdoblju 13. stoljeća je upotreba glagoljice u senjskoj biskupiji i narodnog jezika u bogoslužju što je dozvolio papa Inocent IV. Ubrzo se glagoljica proširila u liturgijskoj službi na područje Vinodola i Modruša, a samim time i na područje Gorskog kotara.⁴⁴ Zabilježeno je da su krbavsko-modruški biskupi zagovarali liturgijsku službu na narodnom jeziku. Primjer je krbavsko-modruški biskup Mikula koji u svom glagoljskom pismu iz 1461. brani upotrebu slavenskog jezika u bogoslužju u svojim crkvama. Treba napomenuti kako se za razdoblje 14. stoljeća spominje župna crkva sv. Maura u Bosiljevu kao najjužnija župa zagrebačke biskupije.

Godine 1460. sjedište biskupije preneseno je u Modruš i osnovana je Modruško-krbavska biskupija. Od razdoblja biskupa Markantuna De Dominisa⁴⁵ senjski biskup postaje prvo administrator Modruške biskupije, a nakon toga ona postaje jednakopravno sjedinjena sa Senjskom biskupijom. U ranom novom vijeku ta je biskupija prošla razdoblje osakaćivanja te gubljenja područja zbog prodora Osmanlija. O tome govori Markantun de Dominis u svom izvješću iz 1602. godine gdje opisuje primorske dijelove biskupije. Uz sve probleme s Osmanlijama tijekom 16. stoljeća, katolička se hijerarhija morala suočiti s pojavom protestanata u krajiškim posadama te priljevom velikog broja doseljenika iz područja balkanske pravoslavne ekumene. Katolička obnova zasnovana

---

⁴³ BOGOVIĆ, MILE, Senjsko-modruška ili krbavska biskupija. Izvješća biskupa Svetoj Stolici (1602-1919), Zagreb, 2003., 29.

⁴⁴ KRUHEK MILAN, Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670) u: Gorski kotar, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 47.-52.

⁴⁵ Markantun De Dominis (1560.-1624.) rođen je na Rabu 1560. godine. Studirao je filozofiju i teologiju u Padovi. Predavao je filozofske i prirodne znanosti na raznim isusovačkim školama. Godine 1600. postao je senjski biskup. Bio je i splitski nadbiskup, a za to vrijeme je došao u sukob sa svojim kaptolom. U sukobima Rima i Venecije dolazi u otvoren sukob s Rimom pa uskoro odlazi u London i pristupa Anglikanskoj crkvi. Nakon smrti Grgura XV. više nije uživao naklonost vlasti u Rimu te biva uhićen i zatvoren. Uhićenje je samo pogoršalo njegovo slabije zdravlje te uskoro umire, a posthumno biva osuđen kao heretik. Usp. BOGOVIĆ, MILE (bilj. 43.), 58.

na načelima Tridentskog koncila podrazumijevala je i obnovu rimokatoličke crkvene infrastrukture devastirane u osmanskim pustošenjima.⁴⁶

Krajem 16. stoljeća osmanska vojska više ne bilježi značajnije uspjehe na područjima hrvatskih zemalja i dolazi do procesa oslobađanja tih krajeva od osmanske vlasti. Od Bečkog rata 1683. do zaključenja Svištovskog mira 1791. godine dolazi do ponovnog revidiranja granica biskupija Senjske i Modruške. Granice se pomiču u korist Modruške biskupije kod Generalskog stola.⁴⁷ Početkom 17. stoljeća počeo je i proces naseljavanja Bunjevaca prema Podgori i Krmpotama i na ostale dijelove biskupije. Naseljavanja su trajala čitavo 17. stoljeća i potrajala su do konca 18. stoljeća.

Doseljavanja u 17. stoljeću bitno su izmijenila religijsku i demografsku sliku u odnosu na situaciju u kasnom srednjem vijeku. Stanovništvo je prije bilo gotovo isključivo hrvatsko i katoličko, a nakon doseljavanja u 17. stoljeću područja nastanjuje srpsko-pravoslavno stanovništvo.

Razmišljalo se i o obnovi jednog biskupijskog središta na prostoru Senjske i Modruške biskupije. U razdoblju prve polovice 17. stoljeća biskupije će se trajno sjediniti pod upravom senjskoga biskupa. Godine 1691. oslobođeno područje Like i Krbave dano je na upravu senjskom biskupu kao najbližem na tom području. Dekretom Marije Terezije iz 1752. to područje je dano na upravu senjsko-modruškom biskupu kao ordinariju, a ne samo kao bližem biskupu. Došlo je i do spora između nadležnosti nad područjima u doba Ivana Kabalina, ličko-krbavskog arhiđakona.⁴⁸ Spor je nastao kad je Kabalin smatrao ličko-krbavsko okružje sastavnim dijelom Modruške biskupije, a Senjski kaptol se tome protivio.

Godina 1781. bitna je zbog dekreta Josipa II. kojim je ukinuta Modruška biskupija, a njeno područje pripojeno je Senjskoj biskupiji. U doba biskupa Antuna Benzonića u sastavu Modruške biskupije spominju se župe uz obalu i Vinodol: Ledenice, Novi, Bribir, Kotor, Grižane, Belgrad, Drivenik, Hreljin, Bakar, Trsat i

---

⁴⁶ HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD (bilj. 4.), 81.

⁴⁷ BOGOVIĆ, MILE (bilj. 43), 34.

⁴⁸ Ibid.

Grobnik. U unutrašnjosti su Čabar, Gerovo, Fužine, Delnice, Brod, Moravice, Lukovdol, Lešće, Tounj, Ogulin, Oštarije, Modruš, Zaborsko (Saborsko) i Slunj.⁴⁹

U 19. stoljeću bilo je planova da se Senjska i Modruška biskupija razdijele prema čemu bi Senjska obuhvaćala područje koje je bilo pod njenom vojnom upravom, a Modruška bi obuhvatila civilni dio. Ipak, nije proveden zbog problema uključivanja tog područja u nasljedne zemlje od strane cara. U to doba Kabalina je zamijenio Ivan Krstitelj Ježić⁵⁰ na biskupskom položaju i zalagao se za očuvanje imena Modruške biskupije kao i priznanje njene opstojnosti u vlastitim granicama. Međutim, sjedište Krbavske biskupije je još za njezina postojanja pripalo Senjskoj biskupiji.⁵¹

Senjska i Modruška (ili Krbavska) biskupija su postojale kao odvojene crkvene jedinice sve do 1969. godine i donošenja bule pape Pavla VI. Njome je osnovana Riječko-senjska nadbiskupija koja je obuhvaćala područje Senjske i Modruške biskupije, od Rječine pa do Zrmanje na jugu.⁵²

Brodmoravička župa je jedna od najstarijih na području Gorskog kotara. Postoji podatak da se župa spominje još u 14. stoljeću i da je uz župu Gerovo najstarija na brodskom području.⁵³ Patron župne crkve je sv. Nikola. Važan izvor koji svjedoči o jednom razdoblju povijesti župe ili crkve jesu vizitacije. O stanju biskupija Senjske i Modruške u 18. stoljeću pisao je Josip Burić. Analizirajući župe, spomenuo je kupnju zemljišta u Brod Moravicama za vrijeme biskupa Ivana Antuna Benzonija.⁵⁴ Postoji i podatak svećenika iz Brod Moravicama u odnosu na broj stanovnika u cijeloj župi Brod

---

⁴⁹ BURIĆ, JOSIP (bilj. 20.), 88.

⁵⁰ Ivan Krstitelj Ježić (1746-1833) rođen je u Novom Vinodolskom 1746. godine. Studirao je na sveučilištu u Grazu, gdje je 1771. promoviran za doktora filozofije i teologije. Prva svećenička služba bila mu je kapelanstvo u Ličkom Novom. Godine 1782. postao je modruški arhiđakon. Na području svojih biskupija radio je na širenju naobrazbe i kulture i poučavao narod. Umro je u Novom 1833. godine i pokopan je u župnoj crkvi. Usp. BOGOVIĆ, MILE (bilj. 43.), 77.

⁵¹ BOGOVIĆ, MILE (bilj. 43.), 36.

⁵² BOGOVIĆ, MILE (bilj. 43.), 21.

⁵³ DRAGANOVIĆ KRUNOSLAV (ur.), Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji, Sarajevo, 1939., 131.

⁵⁴ Iz godine 1740. postoje zapisi kako je Ivan Jurković, župnik iz Akvilejskog patrijarhata osnovao fundaciju u Brod Moravicama. Kupio je zemljište za moravičke župnike s dužnošću za čitanje svakog mjeseca po dvije mise i na godinu po pet misa po nakani. Zemljište je kupljeno od prezaduženog seljaka Jurice Colnara. Tu zemlju je zemaljski gospodar Franjo Marchio de Rialp oslobodio tlake, desetine i bilo kakvih drugih podavanja. Biskup Benzonio je ovu fundaciju potvrdio 15.7.1743. na trećoj kanonskoj vizitaciji u Moravicama. Do godine 1735. župom je upravljao sam župnik, a ubrzo je dobio i kapelana. Imao je i župni stan i jednu livadu. Od darova župljana i gospoštija te od štolarine je dobivao određenu svotu novca. BURIĆ, JOSIP (bilj. 20.), 111.

Moravice.⁵⁵ Zabilježeno je kako je 25.6. 1735. za vrijeme vizitacije biskup Benzoni⁵⁶ posvetio dva oltara, glavni (sv. Nikole) te bočni (sv. Margarete). Iz godine 1733. spominje se da je župa imala 10 filijala: sv. Roka, sv. Katarine, Majke Božje Škapularske u Selima, sv. Andrije, sv. Petra u Podstenama, sv. Josipa u Lazima, Sv. Lucije u Mrzlim Vodicama, sv. Duha u Sporčić Dragi, sv. Križa u Završju, sv. Mihaela Arkandela u Završju.

5. Pregled povijesti brodmoravičkog kraja

Po spomenici župe sv. Nikole u Brod Moravicama prvo spominjanje naselja je vezano uz ispravu Bele IV. iz 1260. godine. Smatra se da je isprava krivotvorena dva stoljeća kasnije, no bez obzira na tu činjenicu, smatra se da je mjesto u začecima postojalo već u 13. stoljeću. Spomenica župe sv. Nikole spominje ispravu iz Bosiljeva napisanu 5. lipnja 1461. godine kojom župnik (paroh) gojmerski (gomirski) pop Marko Grepčić daruje jedno kmetsko selo crkvi sv. Mikule na Gvozdu. Navodi se kako bi ta isprava bila jedini sačuvani spomenik tih hrvatskih starosjedilaca u ovim krajevima prije osmanskih provala.⁵⁷

Prvi zasigurno pouzdani spomen Brod-Moravica je 22. veljače 1481. godine. Tada je Kraljevski sud Matije Korvina izdao ispravu koja govori o plaćanju daće, maltarine i tridesetnice prilikom prolaska kroz neka mjesta kao što su Brod, Lukovdol, Moravice, Delnice, Lokve i Vrbovsko. Ta isprava objavljena je u Gradecu, tadašnjem zagrebačkom Gornjem gradu.⁵⁸ U razdoblju ranog novog vijeka na područje Brod Moravica često upadaju Osmanlije pa se neki stanovnici sklanjaju u susjednu Kranjsku.

---

⁵⁵ Dana 24.9. 1747. zabilježeno je kako župa brojila 1515 ljudi. Postoji i podatak kako je 1769. broj stanovnika bio 2428, a kuća je bilo 313. Župa Brod Moravice (u 18. stoljeću poznata i pod nazivom Thuren ili Turren) bila je istaknuta po tome što je biskupiji podarila mnogo svećenika. U vrijeme druge kanonske vizitacije Benzoni je nabrojao 17 klerika i svećenika koji su rodom iz Brod Moravica. Usp. BURIĆ, JOSIP (bilj. 20.), 112.

⁵⁶ Ivan Antun Benzoni (1693.- 1745.) rođen je u Rijeci 1693. godine. Završio je teologiju u Perugi gdje je i promoviran za doktora filozofije i teologije. Bio je modruški arhiđakon, a nakon toga i osobni savjetnik ambasade u Rimu. Od 1730. Bio je senjski i modruški biskup. Izrazito se zalagao za obrazovanje klera. Želio je i sjedinjenje pravoslavaca s Katoličkom crkvom. Usp. BOGOVIĆ, MILE (bilj. 43.), 72.

⁵⁷ BATELJA, JURAJ, *Blaženi Alojzije Stepinac u pohodu župi Brod Moravice*, Zagreb, 2014., 24.

⁵⁸ JURKOVIĆ, VIKTOR, *Po dragom goranskom zavičaju Brodmoravički kraj*, Zagreb, 1981., 16.

U 17. stoljeću selo se podijelilo na Gornje i Donje. Gornje Moravice su bile starije selo, a Donje Moravice mlađe. Nakon osmanskih osvajanja i ponovnog naseljavanja Gorskog kotara, Gornje Moravice su pripale vlastelinstvu Ribarskom (Broda na Kupi). Tada su se preimenovala u Brodske Moravice (Brod Moravice).⁵⁹ Taj naziv je ostao do danas.

Mjesto Brod Moravice bilo je u frankopanskom posjedu, a njihovi kapetani su imali sjedište u Brodu na Kupi). Oni su bili izrazito važni za ovo područje jer su razvili trgovačku djelatnost s Venecijom i Hrvatskim primorjem.⁶⁰ Tako je došlo do jačanja privrede i mogućnosti daljnjeg razvoja Gorskog kotara. Frankopani (kasnije knezovi Zrinski) su na svoja imanja naseljavali stanovnike iz Primorja, Bosne i drugih krajeva okupiranih od strane Osmanlija. Posjedi Frankopana u Gorskom kotaru su od 1572. godine prešli u vlasništvo obitelji Zrinskih, a samim time i Gornje Moravice. Područja od grada Ogulina do rijeke Kupe su značajno opustošena u 16. stoljeću i došlo je do velike izmjene stanovništva. Ono je uglavnom istrebljeno ili prebjeglo u Belu krajinu. Sačuvani su i dokumenti koji pokazuju osmansko uništavanje crkvi u Moravicama i Gomirju te pustošenje naselja.⁶¹

Prvi upravitelj Brod Moravica u sastavu Broda na Kupi bio je Jeronim Vrbanić, kao pouzdana osoba Zrinskih. Spomenuti dokument potječe iz 1590. godine prema kojoj je Juraj Zrinski naselio više obitelji iz područja Bele krajine. Nešto kasnije na to područje dolaze pokatoličeni Vlasi koji su nekoć živjeli u Lici za vrijeme osmanske okupacije. Njih je karlovački general Juraj Lenković naselio u Brod Moravice budući da su se pokazali kao pouzdani ljudi. Istodobno, oni su od Ferdinanda uspjeli ishoditi rješenje kako na tom području više neće biti podanici vlastelina, već vojnici u službi Vojne krajine. Bila je to politika osmišljena s ciljem uspješnije obrane od prodora Osmanlija prema središnjoj Europi. U tom razdoblju su u Brod Moravicama živjeli doseljenici iz obližnje Kranjske te pokatoličeni Vlasi kao i drugi pravoslavni Vlasi koji su bili vojnici.⁶² Jasno je da se radi o vrlo heterogenom stanovništvu. U to vrijeme

---

⁵⁹ MARKOVIĆ, MIRKO (bilj. 35.), 88.

⁶⁰ ŠKILJAN, FILIP, *Kulturno-povijesni spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale s pregledom povijesti Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale od prapovijesti do 1881.*, Zagreb, 2012., 7.

⁶¹ MARKOVIĆ, MIRKO (bilj. 35.), 89.

⁶² MARKOVIĆ, MIRKO (bilj. 35.), 90.

pokreće se i izgradnja kule „Turanj“, a gradnju spominje Martin Blažević koji je pomagao u tom pothvatu.⁶³

Sljedeća godina koju je vrijedno napomenuti jest 1638. godina. Te godine su Nikola i Petar Zrinski podijelili imanja tako da su Gornje Moravice s Brodom i Delnicama pripale primorskim imanjima Zrinskih.⁶⁴ Petar Zrinski je ubrzo potom u Čabru osnovao tvornicu željeza, a u Liču razvio industriju drva tako da je Gorski kotar tada imao potencijala za daljnji razvoj.

Udovica jednog od potomaka Zrinskih odrekla se svih imanja svog muža u korist Austrijske komore pa je nakon toga moravičko područje došlo pod kontrolu austrijske državne vlasti i stranih feudalaca: grofa Perlasa, markiza de Rialpa, Baćana i Thurn-Taxisa. Oni su bezobzirno izrabljivali gospodarske sirovine Gorskog kotara kao i stanovnike čitavog kraja. Središte brodmoravičkog kraja u 19. stoljeću dobilo je naziv Brodske Moravice, a naposljetku Brod-Moravice.⁶⁵

Mjesto se nalazi izvan cestovnog pravca Lujzijane⁶⁶ koja ga prolazi rubno kroz klanac u mjestu Donja Dobra, udaljenosti otprilike tri kilometra. Brodmoravički teren se nadalje spušta prema Kupskoj dolini i mjestu Brod na Kupi. Iz ovoga se može zaključiti da ovo područje nije bilo prioritet kako bi se cestovno mnogo bolje povezalop a je zbog toga i danas na periferiji jer glavni prometni pravci ne prolaze ovim krajem..

U mjestu su sačuvane brojne tradicionalne kuće građene od kamena i drva, s malim prozorima i krovovima nekoć prekrivenih šindrom. Na raskrižjima su česta drvena raspela koja su izrađivali seoski majstori.⁶⁷ Općina Brod Moravice danas je okružena općinama Vrbovsko na istočnoj strani te općinom Skrad na zapadnoj i južnoj. Na sjeveru je granica sa Slovenijom. Blizina slovenskog teritorija kulturološki je imala

---

⁶³ LASZOWSKI, EMILIJ (bilj. 28.), 31.

⁶⁴ JURKOVIĆ, VIKTOR (bilj. 58.), 18.

⁶⁵ JURKOVIĆ, VIKTOR (bilj. 58.), 16.

⁶⁶ Cesta koja vodi od Rijeke do Karlovca preko Orehovice, Gornjeg Jelenja, Mrzle Vodice, Lokava, Delnica, Skrada, Vrbovskog, Severina na Kupi, Vukove Gorice i Netretića. Građena je od 1803. do 1811., a nazvana po Mariji Lujzi, kćeri Franje I.. Projektirao ju je maršal F. Vukasović i duga je 141 km. Ubrajala se među najbolje ceste Austro-Ugarske Monarhije, zadovoljavala je potrebe ondašnje trgovine i rastuće manufakturne i industrijske proizvodnje i pritom potaknula razvoj prostora i naselja uzduž ceste. Usp. Hrvatska enciklopedija Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=37466>, pristupljeno: 10.1.2020.

⁶⁷ ČERNICKI, LARA i FORENBAHER, STAŠO (bilj. 30.), 146.

značajan utjecaj na ovo područje. Uz to područje mogu se povezati utjecaji i iz sjevernijih krajeva koji su se očito odrazili i na stvaralaštvo na tom području. Prema tome, Brod Moravice imaju graničan geografski položaj u Gorskom kotaru, no gospodarski je to vrlo nerazvijen kraj s malom gustoćom naseljenosti. Razlozi tome su slaba prometna povezanost i udaljenost od većih središta. Rezultat tih obilježja bila je dugotrajna povijesna anonimnost. Kroz povijest ovog kraja zabilježeno je mnoštvo migracija uvjetovanih stalnim političkim promjenama.

Zbog različitih povijesnih mijena Brod Moravice su imale razne nazive u svojoj prošlosti: Moravice, Gornje Moravice, Turanj i Brodske Moravice (Brod Moravice). U literaturi je problem kada se spominju kao Moravice jer ih je lako zamijeniti s mjestom Donje Moravice (znane i kao Komorske Moravice).

6. Problemi stila u proučavanju arhitekture ranog novog vijeka na području Gorskog kotara

Na području „*reliquiae reliquiarum*“ smjerovi utjecaja u umjetnosti povezani su uz sjeverozapadni alpski krug.⁶⁸ Povjesničarka umjetnosti Dubravka Botica naglašava kako u 16. stoljeću na tom području nema dominantnog stila, a u nekim elementima vidljive su renesansne tendencije. Također, u 17. stoljeću ne dolazi do formiranja jedinstvenog stila, već se uspostavlja raznorodna slika umjetničke djelatnosti. Sjeverna i sjeverozapadna Hrvatska bile su na perifernom geografskom položaju, a barok se punim sjajem uspostavio tek u najvećim centrima umjetničkog stvaralaštva. Naravno, ona se razvijaju uz politički jača središta moći. Time prostor Gorskog kotara ostaje u zaleđu, odnosno periferiji.

Na području sjevernog Jadrana, istarskih gradića i kvarnerskih otoka u 17. stoljeću se nastavlja s izgradnjom crkvi tradicionalnih osobina. One su najčešće jednobrodne ili trobrodne. Jednobrodne su uglavnom jednostavnije i skromnije arhitektonske strukture. Brodovi u tim crkvama su često zaključeni stropom ili je nad

---

⁶⁸ HORVAT, ANĐELA (bilj. 14.), 109.

njima otvorena krovna konstrukcija.⁶⁹ Arhitektonska plastika je oblikovana u kamenu i svedena na okvire otvora. Raznolika umjetnička ostvarenja na tim područjima svjedoče o pojavi paralelnih stilova koji se susreću i isprepliću.

Pri proučavanju umjetnosti na kontinentu (u koju spadaju i crkve brodmoravičkog područja) važno je objasniti problem vezan uz stil u kojem se ona formira. Povjesničarka umjetnosti i konzervatorica Anđela Horvat istaknula se u novom tumačenju prikaza stila u razdoblju od kraja 15. do početka 18. st. Ona je odustala od cjelovite slike i prikaza stila u navedenom razdoblju, već je uvela pojam *Stilpluralismus*, pluralizam stilova.⁷⁰ Time je Horvat krenula u vlastitom metodološkom pravcu naglašavajući da ne postoji dominantan stil, već paralelnost stilova koji egzistiraju u istom periodu. Naglasila je kako se u tom dijelu Hrvatske u 17. stoljeću mogu naći sljedeća strujanja: modificiranje gotike, arhaičnost u izričaju, prisutnost kasnorenesansnih elemenata, odraz više stilova u pučkoj arhitekturi (naročito u pučkoj arhitekturi), prodor i uspostava baroknog stila. Na području brodmoravičkog kraja pojavljuju se elementi gotičke arhitekture što je pojava suprotna kronološkom slijedu stilova u periodizaciji povijesti umjetnosti. Pluralizam stilova je pojam iznimno bitan za ovaj rad kako bi se bolje objasnila specifična crkvena arhitektura nastala pod utjecajem mnogih pravaca i stilova tog doba.

Razmatranja Anđele Horvat potvrđuju kako je barok na području Hrvatske jedan od najraznolikijih stilskih razdoblja, a njegov razvoj teče neujednačeno i ovisno o političkim i kulturnim prilikama u pojedinim dijelovima zemlje.⁷¹ U literaturi se navodi izraz „gotika u baroku“ ili „nachgotik“ i pojavljuje se u mnogim umjetničkim centrima u Europi, a ne samo u njenom perifernom dijelu. Tu činjenicu je također važno napomenuti jer potvrđuje da ovakav tip arhitekture nije specifičan samo za periferiju. Primjeri su franjevačka crkva u Beču i brojne isusovačke crkve u zapadnoj Njemačkoj.⁷²

---

⁶⁹ MARKOVIĆ, VLADIMIR, Crkve 17. i 18. stoljeća u sjevernojadranskoj Hrvatskoj u: *Peristil*, 1 (1999.), 97.-114.

⁷⁰ BOTICA, DUBRAVKA, Gotika u baroku. Problemi stila u arhitekturi 17. stoljeća na izabranim primjerima u: *Radovi instituta povijesti umjetnosti*, 28 (2004.), 114.-125.

⁷¹ HORVAT, ANĐELA, MATEJČIĆ, RADMILA i PRIJATELJ, KRUNO, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982., 3.

⁷² BOTICA, DUBRAVKA (bilj. 70.), 119.

Stilske karakteristike koje predstavljaju modificiranu gotiku najviše se vide u dekorativnosti prozorskih formi i oblikovanju svodova na pojedinim crkvama. Prema profesoricu Dubravki Botici, „gotika u 17. stoljeću“ također nije samo odraz periferne sredine u kojoj su se hrvatski krajevi nalazili, već je bila i dijelom stilskih strujanja u čitavoj srednjoj Europi.⁷³ Gotički stil bio je odabran zbog pogodnosti za gradnju crkava i tako se etablirao u mnogim jakim umjetničkim centrima. Isto se može reći i za slučaj Brod Moravica kao kontinentalnog dijela tadašnje Hrvatske.

U takvoj situaciji, može se spomenuti i profana arhitektura. Budući da je najvažnije političko obilježje kasnog srednjeg vijeka i ranog novog obrana od neprijatelja, postojala je velika potreba za izgradnjom raznolikih objekata obrambenog karaktera. U tom kontekstu, važna je funkcionalnost tih građevina. Gradi se i pregrađuje mnoštvo burgova koji su formirali obrambenu mrežu na strateškim točkama koje su napadali neprijatelji. Na izrazito ruralnim područjima učestao je sustav zbjegova i tabora. Sakralna arhitektura dobrim je dijelom nastajala prema oblikovnim elementima srednjovjekovne arhitekture što je pak vidljivo i na primjerima crkava brodmoravičkog kraja.

7. Dosadašnja literatura o crkvama brodmoravičkog kraja

Crkvena arhitektura o Brod Moravicama je vrlo oskudno znanstveno istražena. Postoje tek sporadični podaci o gradnji crkava, no o arhitektonskim fazama i razvoju kroz razdoblja nema pisanih izvora koji bi to rasvijetlili. Ta činjenica otežava razumijevanje nastajanja i arhitektonskih promjena koje su se zbivale na određenim crkvama. Zbog toga je nužna njihova sistematizacija i stavljanje unutar povijesnog okvira. Najveći broj crkvi nastajao je u 17. stoljeću, no ima i ranijih primjera. Važno je napomenuti da se na području Brod Moravica razvija istovjetna arhitektura što će se analizirati u ovom radu. Crkve brodmoravičkog kraja su često pregrađivane ili su rezultat određenih intervencija. Također, česti su popravci usred oštećenja. Mnoge

---

⁷³ BOTICA, DUBRAVKA (bilj. 70.), 114.-125.

crkve su prošle i novogradnju za koju se može pretpostaviti da su se pozivale na elemente prethodnih građevina.

U većim pregledima arhitekture u razdoblju baroka ima tek pokoja natuknica o crkvama na području Gorskog kotara što također govori o činjenici da se radi o perifernom umjetničkom stvaralaštvu. Zbog toga postoji velika potreba za obradom i sintezom ovakvih objekata na području Brod Moravica. Primjerice, u knjizi „*Barokna arhitektura*“ Katarine Horvat Levaj napravljena je sinteza barokne sakralne arhitekture kontinentalne Hrvatske, no crkve na području Gorskog kotara u tom razdoblju nisu obrađene.⁷⁴ U monografiji „*Barok u Hrvatskoj*“ Anđela Horvat spominje crkve u brodmoravičkom kraju, prepoznajući ih kao važnu sastavnicu kulturne baštine Hrvatske. To je osobito važno u kontekstu vremena nastanka te knjige.⁷⁵

Najiscrpnija dosad objavljena znanstvena monografija Gorskog kotara ona je grupe autora iz 1981. godine. Ona je još uvijek polazišna točka za obrađivanje ove tematike. U poglavlju „*Fortifikacijski i sakralni spomenici*“ Ive Perčić-Čologović, na najkoncizniji način opisuju se karakteristike crkava na brodmoravičkom području i dan je kvalitetan opis nekih primjera (crkva sv. Nikole u Brod Moravicama, crkva sv. Marije Škapularske u Moravičkim Selima).⁷⁶ Knjiga „*Kulturno-povijesni spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale*“ donosi određene podatke o crkvama pa i nju vrijedi zabilježiti kao solidan pregled sakralnih objekata na području Brod Moravica.⁷⁷ Važan izvor za crkve brodmoravičkog kraja je spomenica župe Brod Moravice koja donosi određene informacije o stanju crkava i promjenama kroz različita razdoblja. Kratka knjiga „*Gorski kotar- stanovništvo i naselja*“ od Mirka Markovića je pregled migracija na području nekih naselja i veoma je korisna za razumijevanje demografije na ovom području.⁷⁸

---

⁷⁴ HORVAT-LEVAJ, KATARINA, *Barokna arhitektura*, Zagreb, 2015.

⁷⁵ HORVAT, ANĐELA, MATEJČIĆ, RADMILA, PRIJATELJ, KRUNO, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982.

⁷⁶ PERČIĆ- ČOLOGOVIĆ, IVA, *Fortifikacijski i sakralni spomenici*, u: *Gorski kotar*, (ur.) Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 781.-803.

⁷⁷ ŠKILJAN, FILIP, *Kulturno-povijesni spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale s pregledom povijesti Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale od prapovijesti do 1881.*, Zagreb, 2012.

⁷⁸ MARKOVIĆ, MIRKO, *Gorski kotar: stanovništvo i naselja*, Zagreb, 2003.

U korištenu literaturu spada i knjiga „Blaženi Alojzije Stepinac u pohodu župi Brod Moravice“ Juraja Batelje koja sadrži pregled crkvi na području Brod Moravica, no ona nije toliko relevantna za rad ovakvog tipa.⁷⁹

8.1. Crkva sv. Nikole u Brod Moravicama

Arhitektonske faze izgradnje ove crkve dijelom je moguće odrediti pomoću natpisa iznad vratiju gdje se doznaje godina pregradnje (1834.) i tradicija o godini izgradnje četiri stoljeća prije. Natpis glasi: „Me seCVLo ab areCtIone qVatro DeVotI popuVLI pletas restaVraVerat 1834“ što bi značilo „Mene, crkvu, prije četiri stoljeća poslije podignuća obnovila je pobožnost puka“.

Crkva se nalazi na maloj uzvisini u središtu mjesta Brod Moravice. Prema Spomenici župe, posvećena je 7. lipnja 1735. godine za vrijeme biskupa Antuna Benzonija.⁸⁰ Radi se o jednobrodnoj građevini pravokutnog tlocrta s lađama zaključenim poligonalnom apsidom. Kao temeljnu karakteristiku crkve važno je spomenuti glavni brod koji je svođen i zasiječen plitkim susvodnicama.

Pročelje je historicistički redizajnirano, no ne postoje konkretni povijesni izvori koji bi svjedočili o preciznoj dataciji. Donja zona je raščlanjena trima portalima. Središnji portal je naglašen trokutastim zabatom i ima dva pilastra na koja se nastavlja polukružni luk sa zaglavnim kamenom. Unutar zabata je natpis s godinom gradnje i pregradnje crkve. Bočni portali su naglašeni arhitravnim vijencem. U drugoj zoni je šiljastolučna niša, flankirana s dva polukružna otvora. S lijeve i desne strane su dva izdužena prozorska okvira polukružnog oblika. Iznad niše se nalazi okulus koji je u simetriji s ostalim prozorima na pročelju. U najvišoj zoni vidljiv je završni mali otvor potkrovlja. S bočne strane nalaze se prozorski otvori, a zanimljiv element je polukružna niša na južnom zidu crkve. Radi se o udubljenju koje je u jednom trenutku postojanja zazidano. Vjerojatno se radilo o nekadašnjem ulazu u crkvu s bočne strane.

---

⁷⁹ BATELJA, JURAJ, *Blaženi Alojzije Stepinac u pohodu župi Brod Moravice*, Zagreb, 2014.

⁸⁰ Spomenica crkve sv. Nikole u Brod Moravicama (Zahvaljujem župniku Tomislavu Ravnjaku zbog dozvole za korištenje)

Zvonik je prigraden uz začelni dio južnog perimetralnog zida. Nastao je krajem 16. stoljeća kao kula tzv. „Turanj“ u svrhu obrane od Osmanlija. Naručitelj izgradnje kule bio je knez Zrinski. Danas kula ima funkciju zvonika budući da je u određenom trenutku prestala osmanska opasnost pa je izgubila obrambenu funkciju. Na stariji postanak zvonika upućuju masivnost gradnje i zakošeni bridovi njegovog portala. Loža za zvona sa svih je strana raščlanjena većim polukružno oblikovanim otvorima. Sličan primjer uklapanja obrambenog tornja u crkvenu građevinu prisutan je i u manastirskoj crkvi u Gomirju.⁸¹ No ondje se on nalazio ispred pročelja, a k tomu je srušen na prijelazu 19. u 20. stoljeće i supstituiran novim historicističkim zvonikom. Poznata je činjenica kako je Juraj Zrinski 1595. godine tražio od Austrijskog ratnog vijeća u Grazu petnaest stražara koji bi služili kao posada tornja u Brod Moravicama.⁸² Ova podatak je iznimno vrijedan kao prvi spomen ovog spomenika. Time se datacija zvonika može smjestiti najkasnije u 1595.⁸³

Unutrašnjost crkve krasi inventar neogotičkih stilskih odlika iz kasnog 19. stoljeća.⁸⁴ Okrugli prozori u svetištu upućuju na kasnije razdoblje njegova postanka, vjerojatno doba klasicizma. Ispod kamenih ploča u crkvi se nalaze grobne rake tadašnjih crkvenih i svjetovnih uglednika. Prema tradiciji, u crkvi je sahranjen i netko iz obitelji Zrinskih.⁸⁵ Crkva je izgrađena ili opsežno obnovljena u 18. stoljeću prilikom ponovnog naseljavanja Brod Moravica.⁸⁶

---

⁸¹ PERČIĆ- ČOLOGOVIĆ, IVA (bilj. 76.), 787.

⁸² ŠKILJAN, FILIP (bilj. 60.), 18.

⁸³ Prema Batelji, crkva je bombardirana 1944. godine, toranj je u potpunosti uništen, a zvona su pala u sakristiju. Ipak, današnje stanje upućuje na okolnost da je razaranje strukture zvonika bila manjeg obima. Usp. BATELJA, JURAJ (bilj. 57.), 47.

⁸⁴ U crkvi sv. Nikole smješteno je pet oltara: glavni oltar sv. Nikole, na sjevernom zidu broda crkve su oltari Majke Božje Lurdske i Gospe Žalosne, a na južnom zidu oltari sv. Rafaela i sv. Ivana Nepomuka. U spomenici je zabilježeno kako je jedan oltar podignut 1895. godine, a dvije godine nakon dva pobočna: sv. Margarete i sv. Rafaela. S lijeve strane nalazi se i propovjedaonica sa slikama evanđelista. Usp. Spomenica župe sv. Nikole u Brod Moravicama, bez paginacije

⁸⁵ JURKOVIĆ VIKTOR (bilj. 58.), 17.

⁸⁶ PERČIĆ- ČOLOGOVIĆ, IVA (bilj. 76.), 781.- 803.

8.2. Crkva Majke Božje Škapularske (Karmelske) u Moravičkim Selima

U naselju Moravička Sela koje se nalazi dva kilometra sjeverozapadno od Brod Moravica smještena je crkva sv. Majke Božje Škapularske. Samo naselje nalazi se na uzvišenju i uz cestu Brod Moravice - Brod na Kupi. Zbog geografskog smještaja na takvom prostoru crkva je dobro vidljiva izdaleka i dominira mjestom Moravička Sela. Prvi put se spominje 1663.⁸⁷ pa se u literaturi često navodi i kao jedna od najstarijih crkvi u Gorskom kotaru.⁸⁸

Radi se o jednobrodnoj građevini pravokutnog tlocrta s poligonalnom apsidom. Pred pročeljem crkve istaknut je masivni zvonik sa šiljastim završetkom drvenog krovništva i limenog pokrova.⁸⁹ Zvonik se sastoji od četiri razine podijeljene vijencima od kojih je svaka rastvorena pravokutnim, malim nišama. Četvrta razina raščlanjena je malim otvorima lože za zvono. Otvori su sa tri strane u obliku bifore, a s jedne je jednostruki polukružni otvor. Može se govoriti o određenom stupnjevanju prema vrhu zvonika. Iznad lože se izdiže šiljasto krovništvo novijeg postanka.

U crkvu se prvobitno ulazilo kroz njen prizemni dio. Danas su zapadna vrata zazidana, a ulazi se kroz bočna vrata na južnoj fasadi. Nije poznato vrijeme zazidavanja zapadnih vrata. Bočna vrata na južnoj fasadi imaju kameni okvir dekoriran u baroknom stilu. Na zapadnom dijelu zvonika sa svake strane nalazi se luneta. Zvonik crkve u Moravičkim Selima raščlanjen je s tri razdjelna vijenca s polukružnom profilacijom. Ima tri kata i više malih otvora. Prvi kat je otvoren polukružnim portalom s jedne strane.

---

⁸⁷ Prigodom rušenja menze pomoćnog oltara sv. Križa nađena je ceduljica s bilješkom koja u prijevodu znači: „1663. dana (...) mjeseca svibnja ja Antun pl. Benzoni biskup senjski modruški i krbavski posvetio sam ovaj oltar u čast Svetoga Križa i moći svetih mučenika Austerija, Clarija i Desiderija u nj pohranio i pojedinačno vjernicima danas i sjedećih godina na obljetnicu posvete kroz četrdeset dana podijelio oprost kako je u Crkvi uobičajeno“. Tu je očigledan problem zbog činjenice da je Benzoni bio senjski i modruški biskup tek od 1730. do 1745. godine što jasno pokazuje da se radi o pogrešnom podatku. Godine 1663. biskup senjski, modruški i krbavski nije bio Antun Benzoni, već Petar Mariani. Usp. BATELJA, JURAJ (bilj. 57.), 77.

⁸⁸ Župnik Rafael Kanoti navodi da je i starija od 17. stoljeća: „Gradnja same crkve, namještaj u njoj kao i starodrevne lipe koje su oko nje zasađene, a porušene su pred kraj godina, svjedoče, da je crkva morala biti sagrađena u 14. ili početkom 15. vijeka. Usp. Spomenica župe sv. Nikole u Brod Moravicama, bez paginacije.

Na drugom katu nalazi se dekorativni element sastavljen od polukružne niše iznad koje je vijenac. Vrijedi istaknuti i jedan zazidani prozor s baroknim okvirom. Na trećem katu su s triju strana smješteni prozori koji su nekada imali oblik bifore, ali su danas uklonjeni, čime je ostao jedan prozorski otvor. Forma tijela ovakvog tipa zvonika je izrazito jednostavna i zatvorena s malim otvorima. U loži zvonika je zvono izliveno u Veneciji 1668. godine, a o tome svjedoči i ugravirani natpis: „OPUS ANTONII DE POLIS VENETII ANNO DOMINI MDCLXVIII“.⁹⁰ Prizemlje zvonika u unutrašnjosti je presvođeno križnim svodom. Bočni portal na južnom zidu ima pravokutni okvir i trokutasti zabat.

Prema Spomenici župe Brod Moravice, crkva je bila prepuna neogotičkog inventara.⁹¹ Inventar danas nije sačuvan.

Unutrašnjost crkve je vrlo jednostavna. U svetištu je presvođena bačvastim svodom zasječenim susvodnicama. Na glavnom oltaru nalazi se slika Majke Božje Karmelske. U interijeru crkve vidljivi su tragovi oslika, a prema povijesnim fotografijama vidljivo je da su postojali i u eksterijeru.⁹²

---

⁹⁰ JURKOVIĆ, VIKTOR (bilj. 58.), 70.

⁹¹ Bočne oltare i propovjedaonicu izradio je majstor Simon Ruter čije se stvaralaštvo bilježi u drugu polovicu 19. stoljeća o čemu nam svjedoči njegov potpis. Za vrijeme kanonskog pohoda 1836. godine zabilježeno je kako je crkva posjedovala dva kaleža, pozlaćene čaše i srebrne patene, misnice u svim liturgijskim bojama i kompletno ruho za održavanje liturgije. Također, postojala su tri oltara, četrnaest postaja križnog puta, stara propovjedaonica, dvije ispovjedaonice, zidani kor, tri zastave itd. U sakristiji se nalazila i slika Majke Božje Škapularske, a uz nju je bilo svečano pismo (Bulla) o oprostima. Usp. Spomenica župe sv. Nikole u Brod Moravicama, bez paginacije

⁹² Godine 1904. crkva je milodarima župljana i zalaganjem Rafaela Kanotija obnovljena i uređena. Zabilježeno je kako je zamolio biskupa da mu odobri troškove „radi renoviranja velikog žrtvenika, bojanja svetišta i podizanja dvaju novih pobočnih žrtvenika... u lađi staviti strop, a da tako kapela bude odgovarala kući Božjoj.“ Biskup je odgovorio pozitivno i tako je nabavljen novi namještaj, novi bočni oltari i propovjedaonica, a unutrašnjost crkve je obojana. Tada je postavljen i strop, a veliki oltar u baroknom stilu je obnovljen. Usp. BATELJA, JURAJ (bilj. 57.), 76.

8.3. Crkva sv. Petra i Pavla u Podstenama

Selo Podstene smješteno je zapadno od mjesta Brod Moravice, a s istočne strane Kupe u blizini granice sa Slovenijom. Crkva sv. Petra i Pavla u Podstenama jednobrodna je longitudinalna crkva s poligonalnom apsidom. Pred njezinim je pročeljem istaknut zvonik što je česta karakteristika crkvi ovoga kraja. Zvonik je raščlanjen s tri velika lučna otvora. U crkvu se ulazi kroz centriran portal na pročelju. Iznad njega je uklesani natpis s datacijom pregradnje crkve iz 1832. godine. Datacija izgradnje same crkve nije poznata. Natpis je važan ne samo zbog godine pregradnje nego i spomena da je crkvu izgradio podstenski puk. Iznad natpisa se nalazi okrugli, a sa svake strane su još dva polukružna prozora. Slični elementi su na pročelju crkve sv. Nikole u Brod Moravicama, no ovo pročelje je dobrim dijelom formirano zvonikom u središtu. Nad vijencem se nalazi još jedan okrugli prozor nešto manjeg promjera i jedan kvadratni. U zoni s bočnih strana se nastavlja krovništvo. Na trećem katu gdje je smješteno zvono, nalazi se nešto veći otvor.

Unutrašnjost crkve je jednostavna, a ističe se glavni oltar svetog Petra i Pavla. U svetištu je svođena bačvastim svodom zasiječenim susvodnicama. Arhitektonski element svoda važan je u povezivanju s utjecajima stilova na ovo područje. Osvijetljenost unutarnjeg prostora iznimno je kvalitetna zbog prozora koji kontinuiraju duž zidova.

Za crkvu se može samo pretpostaviti kada je nastala budući da nije poznat pisani izvor koji bi rastumačio njezinu izgradnju. Prema oblikovanju arhitekture vjerojatno je iz 18. stoljeća. Prema tipologiji, ona je reprezentativni primjer specifične arhitekture na brodmoravičkom području.

8.4. Crkva sv. Križa u Šimatovu

Crkva sv. Križa u mjestu Šimatovo sagrađena je 1825. godine.⁹³ Kronološki je znatno mlađa od većine navedenih primjera nastalih na području mjesta Brod Moravice, no važna je radi sagledavanja cjelokupnog mozaika crkava toga kraja a i zbog toga jer se u njezinom oblikovanju ogleda trag ranije tipologije 18. stoljeća. Pred pročeljem crkve istaknut je zvonik koji je izbočen i centriran u odnosu na ostatak crkve. Horizontalno je raščlanjen s dva jednostavna vijenca. Zvonik ima zonu prizemlja kojom se ulazi u crkveni prostor, a središnji dio je otvoren pravokutnim otvorom s polukružnim završetkom. Na završnoj etaži ima polukružno zaključen prozor lože za zvono. Zvonik je prekriven za Gorski kotar čestom konstrukcijom u obliku šiljaste piramide. Radi se o zatvorenom tipu zvonika kakvog se može vidjeti u Moravičkim Selima i Brod Moravicama. Bočne strane crkve i začelni zid raščlanjuju pravokutni prozori. Unutrašnjost crkve vrlo je jednostavna što se može primijetiti prema zidnim plohamo koje su otvorene samo prozorskim okvirima. Svetište crkve prati oblik vanjskog zida. Crkva ima glavni oltar te dva bočna oltara, a svi su tematski vezani uz Kristovu muku i raspeće. Također, s lijeve strane sadrži i propovjedaonicu.

8.5. Crkva sv. Mihovila u Šimatovu

Crkva sv. Mihovila nalazi se na humku iznad naselja Šimatovo. Naselje se nalazi sjeverno u odnosu na Brod Moravice, blizu granice sa Slovenijom. Crkva je smještena na groblju, a do nje iz sela vodi križni put s Kalvarijom. Crkva je malih dimenzija, vrlo jednostavna i očito izgrađena u funkciji grobne kapelice. Ima jednostavne pravokutne otvore na bočnim zidovima crkve. Svetište je poligonalno oblikovano. Crkva nema oltara niti kipova po kojemu bi se moglo zaključiti o titularu crkve, već to potvrđuje spominjanje u izvorima.⁹⁴ Nad poligonalnim zidom svetišta sačuvani su tragovi

---

⁹³ ŠKILJAN, FILIP (bilj. 60.), 22.

⁹⁴ Spomenica župe sv. Nikole u Brod Moravicama, bez paginacije

nekadašnjeg križno-rebrastog svoda, s rebrima izvedenim od štuka. Svod se s vremenom urušio, no nije poznato kada. U unutrašnjosti je sačuvan zidni oslik. Na brodu i trijumfalnom luku sačuvan je oslik s posvetnim križevima, a s unutrašnje strane luka i vegetabilni barokni oslik izveden u fresko tehnici.

8.6. Crkva sv. Duha u Malim Dragama

Crkva sv. Duha nalazi se u središtu sela Male Drage, smještenog sjeveroistočno od mjesta Brod Moravice. Kao i većina crkava ovog kraja, pretpostavlja se da je sagrađena u 17. stoljeću.

Današnja crkva sv. Duha nekoć je imala drveni zvonik koji je u jednom trenutku zamijenjen novim pročelnim zvonikom na zapadnom dijelu crkve. Pročelni zvonik je čest element na brodmoravičkom području i treba naglasiti da postoje puno mlađi primjeri koji su zasigurno podignuti prema ranijim uzorima.⁹⁵ Ova crkva ima zvonik koji je integriran u pročelju, ipak dominirajući masivnošću i visinom. Piramidalni završetak krovišta zvonika je iz novijeg doba. Kameni okvir na vratima spljoštenog je luka što crkvi daje još jednu važnu stilsku karakteristiku.

Unutrašnjost crkve vrlo je jednostavna. Nad brodom se prostire ravni žbukani strop. Nad poligonalnim svetištem radijalno položena kamena rebra nose svod. Pjevalište je možda nastalo u kasnom 18. stoljeću, no to se ne može sa sigurnošću tvrditi. Prema svemu sudeći crkva je građena u više faza. Prema spomenici župe sv. Nikole u

---

⁹⁵ Primjer crkve sa zvonikom integriranim u pročelje iz 20. stoljeća je crkva sv. Srca Isusovog. Nalazi se u mjestu Velike Drage, istočno od naselja Brod Moravice. Podignuta je tek 1906. godine. Svjedočenje o njenoj važnosti u lokalnim okvirima zabilježio je župnik Rafael Kanoti: „Otkako ta mila kapela opstoji pobožnost je k Presvetom Srcu Isusovu još bolje napredovala. Stoga je lanjske godine samo trebao župnikov poziv da se cijela župa sabere na blagdan Srca Isusova u njoj. I procesija je taj dan išla iz župne crkve u Brod Moravicama do kapele Srca Isusova u Velim Dragama. Narodu se to tako svidjelo, te bi određeno, da će se i u buduće svake godine slabiti blagdan Srca Isusova u sam petak i voditi procesija k njegovoj kapeli.“ Zvonik je podijeljen na tri razine. Na prvoj se nalazi ulaz sa tri strane kojim je moguće pristupiti do glavnih vrata crkve. Na drugom katu je pravokutni prozor, a na trećem prozorski okvir polukružnog oblika gdje je smješteno zvono. Crkva ima poligonalnu apsidu. Usp. Spomenica župe sv. Nikole u Brod Moravicama, bez paginacije.

Brod Moravicama, produžena je i povišena 1892. godine.⁹⁶ Zabilježeno je kako su 1894. godine podignuta tri oltara u crkvi u Malim Dragama.⁹⁷

8.7. Crkva sv. Roka

Crkva je smještena na groblju u naselju Brod Moravice. Na luku polukružnom portala rustičnim arapskim brojevima uklesana je godina 1640., što bi bila godina izgradnje crkve. Samo polukružni portal provida pročelje iako nije isključeno da su mali pobočni prozori postojali, ali su zazidani. Prostor svetišta dobro je osvijetljen dvama bočnim pravokutno oblikovanim prozorima. Poligonalno svetište crkve presvođeno je radijalno-rebrastim svodom. Pročelja i krov crkve obnovljeni su prije desetak godina tako da je vanjština crkve u jako dobrom stanju.⁹⁸ U unutrašnjosti su sačuvani oslikani posvetni križevi. Oko 2004. godine vanjština je prežbukana pa su temeljem izvornih ostataka restaurirani i oslikani kvadri na uglovima broda i prezbiterijski.

8.8. Crkva sv. Andrije

Za crkvu sv. Andrije se u literaturi navodi kako je nastala 1640. godine kao zavjet naroda protiv kuge.⁹⁹ Datacija crkve važna je i radi datiranja sela Gornji Kuti koja ga pomiče na kraj 16. ili početak 17. stoljeća.

Crkva se nalazi na brežuljku Parg iz kojeg su se vidjele planine Klek i Snježnik. Brežuljak je smješten sjeverno u odnosu na Brod Moravice i na strateški uzvišenom položaju. Iz crkve se stanovnicima obližnjih mjesta javljalo svjetlosnim i zvučnim signalima o iznenadnim provalama Osmanlija na tom području.¹⁰⁰

---

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ ŠKILJAN, FILIP (bilj. 60.), 19.

⁹⁹ PERČIĆ- ČOLOGOVIĆ IVA (bilj. 76.), 781.- 803.

¹⁰⁰ JURKOVIĆ, VIKTOR (bilj. 58.), 20.

Jednobrodna je crkva koja ima poligonalno svetište koje se direktno, bez apsidalnog ramena, nastavlja na perimetralno ziđe broda. Pravokutni portal zaključen je jednostavno profiliranim arhitravom. Na pročelju je sačuvan mali zvonik na preslicu.

8.9. Crkva sv. Lucije u Goršetima

Do crkve sv. Lucije u Goršetima dolazi se makadamskom cestom preko Lukovdola, a jednostavniji put je sa slovenske strane odakle se dolazi skelom preko Kupe.¹⁰¹ Jednobrodna crkva zaključena je poligolanom apsidom s ravnim stropom, vjerojatno stoga jer je izvorni rebrasti svod bio porušen. Na njenom pročelju nalazi se dvostruka preslica, rijedak motiv na području Gorskog kotara. S bočne strane nalaze se dva prozorska otvora koja su nesimetrično postavljena u odnosu na ostatak ziđa.¹⁰² Na vanjštini su vidljivi ostaci nekadašnjih posvetnih križeva.

Preslica na pročelju je primjer motiva koji se pojavljuje na crkvama u dolini Kupe.¹⁰³

8.10. Crkva sv. Josipa u Starim Lazima

Tipologiji jednobrodnih crkvi s poligonalnom apsidom, vjerojatno podizanih tijekom 17. stoljeća pripada i crkva sv. Josipa u Starim Lazima. Crkva je radikalnije obnovljena 1931. godine o čemu svjedoči natpis iznad njezinog portala. Pročelje rastvaraju pravokutni pobočni prozorski otvori. Iznad portala nalazi se natpis „POPRAVAK 1931.“ i sekundarno uzidan kameni fragment s tri lučno oblikovane niše. Prezbiterij crkve presvođen je križnim svodom.

---

¹⁰¹ ŠKILJAN, FILIP (bilj. 60.), 19.

¹⁰² Unutrašnjost je vrlo jednostavna, a najvažniji element je glavni oltar s kipom sv. Lucije u središtu retable koji je postavljen 1902. godine. S bočnih strana nalaze se korske klupe.

¹⁰³ TROHA, DEJAN, Sakralna arhitektura čabarskog kraja u 18. i 19. stoljeću (Diplomski rad), Rijeka, 2017., 46.

9. Specifičnosti crkvi brodmoravičkog područja

Nakon analize važno je izdvojiti tipološke elemente koji su zajednički među ovim sakralnim objektima. Crkve na području Brod Moravica iz razdoblja ranog novog vijeka nastale u specifičnim povijesnim okolnostima postupnog jenjavanja osmanske opasnosti i ponovnog naseljavanja Gorskog kotara. One su u pravilu jednobrodne, pravokutnog tlocrta broda na kojeg se nadovezuje poligonalna apsida. Treba uzeti u obzir kako se crkve brodmoravičkog područja razlikuju po veličini pa je važno razlikovati veće crkve u naseljima poput crkve sv. Nikole i sv. Marije Škapularske u odnosu na crkvu sv. Roka ili sv. Andrije koje su pak građene kao ladanjske i grobne kapele.

Jedan od ključnih elemenata po kojima se mogu odrediti utjecaji stilova na ovom području jest svođenje prostora svetišta. Raniji su primjeri rebrastih svodova nad poligonalnim svetištima a kasniji s bačvastim ili križnim svodovima. U zvoncima je prisutno križno svođenje nad prizemljem.

Zvonici su važan element crkvi brodmoravičkog kraja. Oni su prigradjeni crkvama i vrlo masivni te pretežno zatvoreni. Masivnost često upućuje na njihovu obrambenu funkciju kao kod primjera crkve sv. Nikole u Brod Moravicama. Pročelni zvonik je karakteristika crkvi poput crkve sv. Petra i Pavla u Podstenama te crkvi sv. Duha u Malim Dragama i sv. Marije Škapularske u Moravičkim Selima.

Preslica je također jedan od specifičnih elemenata koji treba naglasiti, no u brodmoravičkom kraju je primjer crkve s preslicom onaj crkve sv. Lucije u Goršetima. Jasno je da je taj primjer više iznimka jer takav motiv prevladava u crkvama u dolini Kupe, što je sjevernije područje od brodmoravičkog kraja.

10. Stanje sakralne arhitekture na brodmoravičkom području

Kroz povijest postojanja crkvi na području naselja Brod Moravice, poduzeti su mnogi zahvati popravaka u svrhu njihova očuvanja kao reprezentativne, bez sumnje najistaknutije materijalne baštine toga kraja. Na žalost, ti zahtjevi najčešće nisu bili konzervatorski verificirani osim kod najvažnijih primjera sakralne arhitekture poput crkve sv. Marije Škapularske u Moravičkim Selima i crkve sv. Nikole u Brod Moravicama.

Crkva sv. Nikole je u dobro očuvanom stanju. Na njoj su u novije vrijeme izvršeni konzervatorski zahvati. Zvonik crkve također je očuvan što ipak pokazuje da razmjeri bombardiranja u Drugom svjetskom ratu nisu bili većeg obima. Crkva sv. Marije Škapularske u Moravičkim Selima obnovljena je 1989. godine. Sačuvana je arhitektonska dokumentacija koja sadrži snimak postojećeg stanja iz tog razdoblja. Sačuvani pokrov crkve od drvenih je daščica kao i cijela nosiva konstrukcija. Unutrašnjost je danas prilično oštećena i u tijeku su konzervatorsko-restauratorski radovi. Rađeni su preventivni i istražni konzervatorsko-restauratorski radovi u unutrašnjosti crkve i zaista se može reći da je riječ o iznimno vrijednom i za Gorski kotar rijetko sačuvanom baroknom inventaru. Crkva sv. Mihovila u Šimatovu je vrlo dobro očuvana. Kapela sv. Duha također je bez većih oštećenja. Godine 1943. talijanska je vojska razorila krov crkve sv. Andrije. Nakon Drugog svjetskog rata ona nije obnavljana sve do 2000. godine. Crkva sv. Lucije ima neznatna oštećenja na zidovima s vanjske strane i u donjoj zoni u unutrašnjosti crkve. Godine 2006. obnovljena je crkva sv. Josipa u Starim Lazima.

Na brodmoravičkom području nema sačuvanih drvenih crkava, a vjerojatno su se nalazile na mjestima gdje su ih zamijenile njihove kamene nasljednice. Crkvi u Moravičkim Selima potreban je novi konzervatorski zahvat. Mnogi su zahvati obnove provedeni nestručno, a spomenuti nalazi ranijih otvora i zidnih oslika samo potvrđuju važnost ispravnih, konzervatorski provedenih i nadziranih zahvata.

11. Zaključak

. Crkve na području Brod Moravica nastale u ranom novom vijeku slabo su poznat dio korpusa sakralne arhitekture na tlu Hrvatske. Specifična tipologija sakralne arhitekture koja se na ovom području javlja u ranom novom vijeku posljedica je geografskog smještaja i povijesnih okolnosti. Više nego druge vrste umjetnosti, arhitektura je povezana s povijesnim prilikama prostora u kojem nastaje. Najučestaliju stilsku specifičnost ranije faze sakralne arhitekture ranog novog vijeka brodmoravičkog kraja predstavljaju modificirani kasnogotički elementi oblikovanja, koji se pojavljuju na primjerima sakralne arhitekture 17. stoljeća, ponajprije na crkvama sv. Duha, sv. Roka i sv. Andrije. Osobito su pritom karakteristični rebrasti svodovi poligonalnih apsida. Kod kasnijih se primjera javlja uobičajeni barokni križni svod u prezbiteriju. Kod manjih crkava karakterističan je motiv preslice, kojeg možemo povezati s određenim primjerima iz kupske doline, ali i dotocima s područja Primorja. Na nizu su primjera na vanjštini i u unutrašnjosti sačuvani tragovi geometrijskog i vegetabilnog oslika skromnih likovnih dosegâ.

Pojava tradicije oblikovanja kasnogotičkih elemenata u 17. stoljeću nije iznimna na području Gorskog kotara i treba je promatrati kao zbroj prostornih i vremenskih komponenti u kojima je nastajala. Možemo je povezati s obnovom naselja na tom području i u tom vremenu.

Dominantan zvonik istaknut na pročelju karakteristika je većih crkava na području Brod Moravica. To se podudara s istom pojavom u široj regiji Gorskog kotara. Zvonik istaknut na pročelju ranog novog vijeka prerasta u tradiciju dominantnu i u cijelom 19. stoljeću. Ističu se primjeri crkve sv. Marije Škapularske, crkve sv. Petra i Pavla te crkve sv. Križa. Specifičan je slučaj zvonika crkve sv. Nikole u Brod Moravicama, smještenoga uz prezbiterij. Nastao adaptacijom kule, uz koju je prigradena crkva.

Crkve koje su izgrađene prije osmanskih prodora na području Gorskog kotara uglavnom su uništene i nema podataka o njima. Vjerojatno je da je većina ranijih crkava bila drvena što je doprinijelo njihovom potpunom uništenju za vrijeme pljačkaških

pohoda Osmanlija. Napuštanje naselja također je doprinijelo njihovog propasti. Očuvane crkve na području brodmoravičkog kraja uglavnom su iz razdoblja ranog novog vijeka, no ima i mlađih primjera navedenih u radu. Na doba izgradnje i arhitektonsku faznost upućuju sačuvani arhivski podatci i arhitektonski oblici.

Sačuvani najstariji primjeri sakralne arhitekture na brodmoravičkom području su male seoske i grobišne crkve koje pripadaju baroknom razdoblju, no poneke zadržavaju tradicionalne gotičke elemente poput svoda u svetištu. U većinu tih crkava ulazi se kroz prizemni dio zvonika. Zvonici su najčešće pokriveni drvenom konstrukcijom šiljatog krovišta novijeg postanka. Za većinu crkava ne postoji stručna dokumentacija koja je preduvjet za njihovu detaljniju znanstvenu obradu. Osobito izostaju prema pravilima struke izvedeni arhitektonski snimci. Izuzetak je crkva sv. Marije Škapularske. U posljednja dva desetljeća ipak svjedočimo konzervatorskim naporima u spašavanju ovog karakterističnog arhitektonskog sloja.

Zvonici na području župe Brod Moravice specifični su po svojoj monumentalnosti kojom dominiraju vizurom naselja i krajolika. Sama forma zvonika je jednostavna, zatvorena s malo arhitektonskog raščlanjenja. Masivnost zvonika upućuje da su neki od njih imali fortifikacijsku ulogu (zvonik crkve sv. Nikole u Brod Moravicama). Graditelji su prepoznali opasnost od Osmanlija koja je pa su izgradili neophodne obrambene i izvidničke objekte. U tom razdoblju na brodmoravičkom području nije bilo potrebe za raskošnijim i dekorativnijim zvoncima. Nestankom osmanske opasnosti ugasila se obrambena, a naglasila sakralna funkcija zvonika. Na taj način povijesni kontekst uvjetuje oblik i namjenu određene građevine.

12. Literatura:

1. ČERNICKI, LARA, FORENBAHER, STAŠO, *Starim cestama do mora*, Zagreb, 2012.
2. BATELJA, JURAJ, *Blaženi Alojzije Stepinac u pohodu župi Brod Moravice*, Zagreb, 2014.
3. BOLONIĆ, MIHOVIL, Crkveni patronat na području Senjsko-modruške biskupije u: *Senjski zbornik*, 5/1, 1973.
4. BOGNAR, ANDRIJA, Stanovništvo u: *Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 311.- 319.
5. BOGOVIĆ, MILE, *Gospićko-senjska biskupija- Povijest i sadašnjost (Povodom 10. obljetnice uspostave)*, Gospić, 2010.
6. BOGOVIĆ, MILE, *Senjsko-modruška ili krbavska biskupija- Izvješća biskupa Svetoj Stolici (1602.-1919.)*, Zagreb, 2003.
7. BOTICA, DUBRAVKA, Gotika u baroku. Problemi stila u arhitekturi 17. stoljeća na izabranim primjerima u: *Radovi instituta povijesti umjetnosti*, 28 (2004.), 114.-125.
8. BOTICA, DUBRAVKA, Zvonici građeni po uzoru na stari zvonik zagrebačke katedrale u: *Radovi instituta povijesti umjetnosti*, 25 (2001.), 199.-208.
9. BUDAK, NEVEN, *Hrvatska i slavonija u ranom novom vijeku*, Zagreb, 2007.
10. BURIĆ, ANTUN, *Povijesna antroponimija Gorskog kotara u Hrvatskoj (1438.-1975.)- Goranska prezimena kroz povijest*, Rijeka, 1983.
11. BURIĆ, JOSIP, *Biskupije senjska i modruška u 18. stoljeću*, Gospić-Zagreb, 2002.
12. DELAČ, PETKOVIĆ KARMEN, Zvonik kao spomenik trajanja (zvona i zvonici u Gornjim Kutima) u: *Dometi*, 15 (2005.), str. 11-36.

13. DRAGANOVIĆ KRUNOSLAV (ur.), *Opći šematizam Katoličke Crkve u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1939.
14. HIRC DRAGUTIN, *Gorski kotar*, Rijeka, 1993.
15. HOLJEVAC, ŽELJKO, MOAČANIN, NENAD, *Hrvatsko- slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007.
16. HORVAT, ANĐELA, *Između gotike i baroka- Umjetnost kontinentalnog dijela Hrvatske od oko 1500. do oko 1700.*, Zagreb, 1975.
17. HORVAT, ANĐELA, MATEJČIĆ, RADMILA, PRIJATELJ, KRUNO, *Barok u Hrvatskoj*, Zagreb, 1982.
18. HORVAT-LEVAJ, KATARINA, *Barokna arhitektura*, Zagreb, 2015.
19. JURKOVIĆ, VIKTOR, *Brod Moravice*, Osnovna škola Brod-Moravice, Rijeka, 1969.
20. JURKOVIĆ, VIKTOR, *Na zemlji goranskoj*, Rijeka, 1984.
21. JURKOVIĆ, VIKTOR, *Po dragom goranskom zavičaju Brodmoravički kraj*, Zagreb, 1981.,
22. KRUHEK, MILAN, *Od doseljenja Hrvata do propasti Zrinskih i Frankopana (do 1670) u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 49.-57.
23. LASZOWSKI, EMILIJ, *Gorski kotar i Vinodol- dio državine knezova Frankopana i Zrinskih*, Zagreb, 1923.
24. MARKOVIĆ, MIRKO, *Gorski kotar: stanovništvo i naselja*, Zagreb, 2003.
25. MARKOVIĆ, VLADIMIR, *Crkve 17 . i 18. stoljeća u sjevernojadranskoj Hrvatskoj u: Peristil*, 1 (1999.)
26. PAVIĆ, RADOVAN, *Zemljopisne značajke u: Gorski kotar*, (ur.), Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 7.-25.

27. PERČIĆ- ČOLOGOVIĆ, IVA, Fortifikacijski i sakralni spomenici, u: *Gorski kotar*, (ur.) Josip Šafar, Delnice, Fond knjige „Gorski kotar“, 1981., 781.-803.
28. RAJKOVIĆ, NIKOLINA, Povlačenje granica Istoka i Zapada: antemurale christianitatis i konceptualizacija hrvatskog nacionalnog i simboličnog identiteta u : *Diskrepancija: studentski časopis za društveno- humanističke teme*, 11 (2012.), 51.-65.
29. SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, *Gomirje: Povijest, identitet i fenomen prožimanja*, Gomirje-Rijeka, 2016.
30. ŠIŠIĆ, FERDO, *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Zagreb, 1975.
31. ŠKILJAN, FILIP, *Kulturno-povijesni spomenici Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale s pregledom povijesti Gorskog kotara i Ogulinsko-plašćanske zavale od prapovijesti do 1881.*, Zagreb, 2012.
32. ŠTEFANEC, NATAŠA, *Država ili ne- Ustroj Vojne krajine 1578. godine i Hrvatsko-slavonski staleži u regionalnoj obrani i politici*, Zagreb, 2011.
33. TROHA, DEJAN, *Sakralna arhitektura čabarskog kraja u 18. I 19. stoljeću* (Diplomski rad), Rijeka, 2017.

Izvori:

Kanonske vizitacije biskupa Antuna Benzonija- *Zapisnik III. kanonske vizitacije biskupa Antuna De Benzonija u Brod Moravicama*, F I, br. 42 B (13. VII. 1743.)

Spomenica župe sv. Nikole u Brod Moravicama

13. Popis priloga

Slika 1. Hrvatske zemlje uoči bitke na Mohačkom polju (Preuzeto iz: GRUPA AUTORA, Hrvatski povijesni zemljovidi, Zagreb, 1998.)

Slika 2. Prikaz razjedinjenih hrvatskih zemalja početkom 17. stoljeća (Preuzeto iz: GRUPA AUTORA, Hrvatski povijesni zemljovidi, Zagreb, 1998.)

Slika 3. Crkvena podjela hrvatskih zemalja u drugoj polovici 15. stoljeća (Preuzeto iz: BUDAK, NEVEN, *Hrvatska povijest u ranome novom vijeku*, Zagreb, 2007.)

4. Karta s prikazom župa na području Gorskog kotara iz 1965. (Preuzeto iz : BURIĆ JOSIP, *Biskupije Senjska i Modruška u 18. stoljeću*, Gospić-Zagreb, 2002.

Slika 5. Crkva sv. Nikole, Brod Moravice (FOTO: Damir Krizmanić)

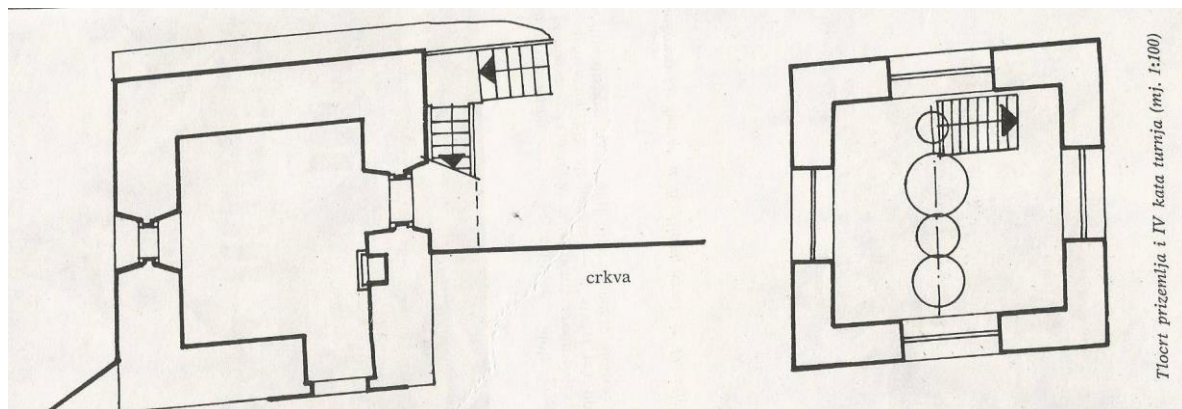
Slika 6. Pročelje crkve sv. Nikole, Brod Moravice (FOTO: Damir Krizmanić)

7. Unutrašnjost crkve sv. Nikole (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 8. Zvonik (nekadašnji toranj) crkve sv. Nikole (FOTO: Ivan Podnar)

Slika 9. Tlocrt zvonika sv. Nikole- prizemlje i četvrti kat (Preuzeto iz: Gorski kotar, 1981., 786.)

Slika 10. Crkva sv. Marije Škapularske, Moravička Sela (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 11. Unutrašnjost crkve sv. Marije Škapularske (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 12. Crkva sv. Marije Škapularske, Moravička Sela (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 13. Crkva sv. Petra i Pavla, Podstene (FOTO: Ivan Podnar)

Slika 14. Pročelje crkve sv. Petra i Pavla, Podstene (FOTO: Ivan Podnar)

Slika 15. Crkva sv. Križa, Šimatovo (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 16. Unutrašnjost crkve sv. Križa (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 17. Crkva sv. Mihovila, Šimatovo (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 18. Unutrašnjost crkve sv. Mihovila (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 19. Crkva sv. Duha u Malim Dragama (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 20. Unutrašnjost crkve sv. Duha (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 21. Svod u svetištu crkve sv. Duha (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 22. Crkva sv. Roka, Brod Moravice, pročelje (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 23. Crkva sv. Roka, Brod Moravice (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 24. Crkva sv. Roka, Brod Moravice; stanje nakon konzervatorskog zahvata (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 25. Crkva sv. Roka, stanje (FOTO: Ivan Podnar)

Slika 26. Unutrašnjost crkve sv. Roka (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 27. Crkva sv. Andrije (FOTO: Ivan Podnar)

Slika 28. Crkva sv. Andrije, bočna strana (FOTO: Ivan Podnar)

Slika 29. Crkva sv. Lucije, Goršeti (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 30. Unutrašnjost crkve sv. Lucije (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 31. Crkva Srca Isusova, Velike Drage (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 32. Crkva sv. Josipa, Stari Lazi (FOTO: Damir Krizmanić)

Slika 33. Unutrašnjost crkve sv. Josipa (FOTO: Damir Krizmanić)